Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнедезилеттинген

№ 217 (14717) 1991 чылдың декабрь 19, четверг Садар өртээ 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы

ХҮН АЙТЫРЫЫН ЧУГААЛАЖЫП ТУРДА-ЛА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы бодунуң ажылын дүүн Кызылга, Советтер бажыңынга, эгелээн. Аңаа дараазында айтырыгларны чугаалажыры-биле киирген.

1. «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң эрге дужаалын киргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдериниң дугайында;

2. Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларын эде көөрүнүң дугайында;

3. Тыва Республиканың болгаш Моол Арат Республиканың аразында кады ажылдажылганың түңнел документилериниң дугайында;

4. Социал-культура түңдугларының амгы үеде байдалының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Н. Болбаттың отчёду.

5. Аңгы-аңгы айтырыглар.

Сессияның баштайгы хүнүнүң эртенги хуралы колдуунда хүн айтырыынга кирген чамдык немелделер дугайында болган. Маңаа республиканың улус депутаттары эвээш эвес айтырыглары сессияга чугаалажыры-биле киирерин саналдап турган. Оларны тодаргайларга мындыг:

Чер ажылгааны дээш төлевир дугайында Хоойлуга хамаарыштыр;

Тыва Республиканың федералдыг айыыл чок чорук агентствозунуң даргазын соңгуурунуң дугайында;

РСФСР-ниң экономиктиг хоойлуларынга хамаарыштыр болгаш ону Тыва Республиканың девискээринге боттандырыпкиирерининг дугайында;

Рынок үезинде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының социал камгалалын экижидер дугайында;

ОБКК талазы-биле Тывага болган истелгениң түңнелиниң дугайында болгаш Тожу районда сөөлгү үеде кем-херек үүлгедир чорукка удур кандыг хемчеглер алдының турарының дугайында республика прокурору С. С. Зотовтуң отчёдун дыңнаары.

Сессияның хүн айтырыын бадылап турар үеде чамдык депутаттарның киргени айтырыгларны чугаалашпас дугайында шиитпир, хүлээп алган.

Чижээлээрге, депутат **Г. Я. Эпп** чоокта чаа Тыва Республиканың чазааның хүлээп алганы республикадан дашкаар черлерже чиг эт, материалдыг курлавырларны болгаш бараанны үндүр сөөртүрүн чурумчудар дугайында доктаалга хамаарыштыр чүве чугаалааш, ол доктаалды РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуга дүүшпес-тир деп санаш, ону күш чок болдурарының дугайында чугааны сессияга тургузарын саналдаан. Депутат Эпп бо айтырыгны сессияга чугаалажырын саналдап киирерде, «РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга база РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарынга дүүшпейн турары кээрингe күштүг артар дээрзиниң дугайында шиитпирлии-биле чугаалап турганнар. Маңаа чүгле ийи-чаңгыс кижилерден аңгыда, депутаттар шупту каттышкан. Ол ындыг-даа турар ужурлуг. Чүге дизе, Тыва Республика бот-догуннаан күрүне дээрзин утпас болза эки. Чоннуң үнүн, кандыг-даа хоойлу ажыр базып шыдавас ужурлуг.

Сессияга Улуг-Хем районнуң улус депутаттары болгаш чалаткан чамдык аалчылар база шыңгыы айтырыгны тургускан. Чүл дизе мооң мурнунда турган Чаа-Хөл районну ам база катап тургузар дугайында Ак-Туруг, Чаа-Хөл болгаш Шанчы суурларның чурттакчыларының чоруткан дилээнниң дугайында айтырыг көдүрүлүп келген.

Маңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, улус депутады **К. А. Бичелдей** чамдык харыыларны берген. Дарга бодунуң соңгукчуларыбиле чоокта чаа районнар кезип, Чаа-Хөл суурга база четкен. Ужуражылга үезинде Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыг ынчан-на тургустунуп келген турганын ол демдеглээн. Ындыг-даа болза, районну ам дораан катап тургузарының албан эвезинниң дугайында ол аңаа элээн каш чылдагаанарга үндезилеп айыткан. Эң берге чүве — бистер рынокче кирип турар бо үеде район тургузар болзувусса, амдыызында дыка берге, акша-хөреңги чедишпес.

Районну тургузуп болбайн канчаар, чон оны шыңгыы негеп турар болганда база ескээр боданыр апаар. Бо дугайында Ак-Туруг суурдан келген улус депутады **К. М. Кандан**, Шагаан-Арыгдан улус депутады **К. Д. Биче-оол** болгаш оскелер-даа саналдап турган. Сүт-Хөл райондан келген улус депутады **П. С. Кара-Сал** аңаа хамаарыштыр бодунуң саналын киргеш, чазак чернинде ажылдап турар кижилерни кызыргаш, оон камнаттынын келген акша-төгеринги Чаа-Хөл районну тургузарынга ажыглаар деп саналдаан. Кызыл райондан улус депутады **А. И. Семенов** база аңаа каттышкан. Ындыг-даа болза, бадылаашкын үезинде ол үүл сессияның хүн айтырыынче кирбейн барган. Ынчангаш чаа-хөлчүлернинг ол негелдезин шиитпирлээри ажык арткан.

Шеригже чоруп турар тыва оолдарны Кызылга арттырган, тускай тудуг кезектеринге ажылдадыр талазы-биле Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазы, улус депутады **М. Ь. Донгак** айтырыг тургускан. Ону сессияның аңгы-аңгы айтырыгларынга киирер деп шиитпирлээн.

Чапсарга чедир үе хүн айтырыын чугаалажырынга эрткен.

Эртенги хуралдың баштайгы чапсарының соонда, депутаттар «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажырынче кирген. Ол талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эргехоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат **Н. А. Ондар** кылган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: Улуг-Хем районнуң улус депутаттары, Ак-Туруг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи Клара Монгушевна Кандан саналдап тур; бөлүк депутаттар чапсарда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БЕРГЕЛЕР АМ-ДАА МУРНУҢАРДА

Эрзин биле Булуң-Бажы суурларның аразында Ленин аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазының кыштаан билир оолгаш, кыштаглаашкынның байдалын көөрү-биле чоруптум. Фермаңың кыштаа чоокшулап кестүп келирге, бодумга бүзүревейн, мында кыштавайн турар улус чоор бе, ескe чаа ферма тудуп алган улус боор ое деп оодал менээ кирип келдi. Олбак-ойбак соңгаларлыг бажыңнар, сиген кажаазының иштинде каш бороак хөпээн сиген,. А чогум ооң ындында инектер чемгерер кажаада ферманың саарнектери.

Мурнунда чылдарда сиген кажаазының иштинде сарааг-сараат сигеннер эдерик турары сагыжымга кирип, ам канчап барганы ол деп эдепсинидим.

Соңгалары бүдүн, улус чурттап турар бир бажыңже кире бээримге, ферманың эргелекчизи ында олур.

Фермада иниизи-биле 200 ажыг бода маа, ооң иштинде 101 саар инек, артканнары бызаалар, молдургалар. Ам бо хүннерде 50 инекти саап, ооң хүнде 230-240 килограмм сүттүг саап ап, бо чылдың күрүнеге садар сүт планын күүседиринге кызында келген. Ону күүседирип ферма эргелекчизи Ирина Серендук бүзүредиг чугаалаар болду.

Кажаада инектер чаныңга келдивис. Бо хүннерде инектерниң күш-деңгели семисшыырак дээрзи каракка илдең.

Мал чемининг курлавырының дугайында айтырдым.

— Амдыызында турар малывыс чеми ол-дур—дээш, демги мээң көргенim сигенче айытты. —Оон өске Кыргыс-Тейде сенаж бар. Оон хүнүң-не сөөртүп турар. Ам бо хүннерде ону сөөртүр дээрге безин, солярка чок. Ынчангаш чем үстүп турары ол. Инектерни чер оъткарар дээрге, чайын, күзүн ийи суурнуң чонунуң хуу малы бо черманың девискээринден кээп оъттаар. Ооң уламынан от чок. Ынчангаш кодандан үндүрерге-даа, дедир коданче чедип кээр боор чүве-дир.

Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтан мал чеми алырын дугурушкан чүве. Оон амдыызында келген чүве чок. Амдыгаастан эгелээш мынчап эгелээрге, та чүү боор чүве, байдалывыс берге-ледир.

Соңгалар дең черде фермаңың чаа кыштаан тутқан. Бо кыжын аңаа кыштаар уурлуг турган оис. Онда мал кажааларының одалга системалары кылдыммаанындан ажыглалга киреспи барган.

Ынчангаш бо Сайыр-Аксында эрги кыштаавыска кыштаар уурга таварыштывыс. Эрги кыштаавысты күзүн ооң септедивис. Ол олбак соңгаларлыг бажыңнарны септеп алыр дээрге, соңга шилдери чок. Ооң уламынан септеттинмээн, ээн турарь ол.

— Черманың коллективиниң күш-биле чаныы сиген селеткээн силер ол!—деп айтырдым.

— Чок. Чүге дээрге беш саанчы, ийи инек кадарчызы ,оъзаа аваакпаа оър. Олар чүгле оттарының шыпкы ажылынга онгелээн турар.

Ферманың бүгү-ле ажылын хол-биле кылыр. Инектерниң одээн, мал чемин боттары чүктеп даажырап эргелекчи оъзо чугаалады. Ол фермада түскээлап быжыглаттынган чаңгыс трактор бар. Оозу оъза орта ажылдавас.

Коллективтиг ажылдакчыларының амыдырал хандырылгазының байдалы алыы-ла ийи суур аразында турар болгаш, амдыызында мүн-не чүгээр.

Совхозтуң удуртукчуларының талазындан чаңгыс-ла сүт-бараан фермазының байдалын экижидериниче кичээнгейни кошкатканы каракка иөскү-даа, чарыынчыгдаа. Ферма чаа кыштаавыста бо чылын кештүнмес деп чүве дараалаарга онгылгыр турган оогор. Мал чеминиң курлавыры чедишпес дуганыында олар оъза-ла онгылгыр. Ону ёаш бурунгаар тыптынар, сураглаңыр, дилеңир хемчегларни чаңгыс үелерде чүге бодавайн келгенил? Инектерни чер оъткарар дээрге, одар чок. Ам канчаар, хөөкүй малды дөмей-ле тургузу азыраң кыштадыр апаар. Амдыызында малдың күжү арың бакшыраанда дарый хемчегларни алыр боор деп идеген каардыр. Кыш ах-даа узун. Берге үе мурнувуста. Ниити байдал моон соңгаар көстү бээр.

Николай ДАЖИНМАА.
«Шынның» корр.

МООЛ ААЛЧЫЛАР

МАР-ның Увс аймаанын профэвилел федерациязының төлээлекчилери бистиң республикада чедиө келген. Ол федерацияның даргазы Үрлээ Жаргал делегацияны удуртуп чоруур.

Мооддан келген аалчылар «Тыва даг-дүү» комбинаттың ажылчыннарының, Барыын-Хемчик районнуң совхозтарының малчыннарының ажыл-ижи, амыдыралыбиле таныжып чорааң.

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң ажылдакчылары-биле моол профэвилелиниң ажылдакчылары дүүн ужурашкан, олар ажылының арга-дүжулгазын солушканнар. Тываның электри четкилериниң, Кызыл районнуң «Кызыл» совхозтуң ногаалар өстүрер черииң ажылы-биле танышканнар.

ҮЗҮКТЕЛИИШКИН ЧОК

Аъш-чем аймаа, ылаңгыя хлеб биле районнуң чурттакчы чонун хандырары бергедеп, чамдыкта үзүктелп-даа бээр турган.

Тес-Хем районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери амгы үеде аъш-чем аймаан тып алыры берге-даа болза, бар аргаларны хереглеп турган, чоннуң чиг далган, хлеб, булочка кылыглары-биле хандырылгазын мурнукузундан элээн экижиткен. Ылаңгыя Белдир-Арыг суурнуң магазиннеринде чигир, хлеб аймаа, мун чемнээр кылыглар үзүктелбейн кээп турар.

Владимир КАРГИ.

Тыва Республиканың Дээди Совединге, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге, Тыва Республиканың улус депутаттарынга болгаш Дээди Советтиң сессиязынга

ДИЛЕГ

Чуртта ниитизи-биле турустунган социал-политиктиг болгаш экономиктиг балдалды, автономияларны суверенизастап турарын барымдаалап коруушаан, шаанда турган Чаа-Хөл районну дараазында бот-туг чылдагаанарның ужурунда катап тургузарын дилеп тур бис:

1. Моол мурнунда турган Чаа-Хөл районуң девискээрни дамчыштыр шаандакы садыг-экономиктиг оруктар, үргүлүнүң харылзаалары тавары эртпкен, төөгүнүң революстуг болушкуннары аңаа демдеглеттинип турган, ук болуушкуннар, харылзаалар бүгү Тывага кайгамчык улуг ужур-дузалыг болуп артқан. Чаа-Хөлдүң девискээрине шаанда турган эртеоурумну хоорайлышаштар, Амыр-Санаанның оруу, чалым хаяларда биикмелдер чүгле Тывага эвес, харыы бүгү чүрттүп, делегейниң культура хөгжүлдезинге төөгүлүг ужур-дузалыг.

2. Моон мурнунда турган Чаа-Хөл район Тыва Арат Республиканың болгаш Совет Тывакның социал-экономиктиг, политиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге улуг үлүг киирген. Район боду Тывага хөй националдыг улустарның харылзаазының, кады ажылдажырының база оларның найыралының белдири, төөг болуп, чурттакчыларның оолдарының, уругларының иштинден удуртукчу болгаш эртем-билиглиг хөй кадрлар үнген. Чаа-Хөлдүң ажылчы чону 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга хөй белектерни, эң эки аъттарын чоруткан болгаш бодунуң дайынчы оолдар, кыстарын немец-фашистиг эжелекчилерге удур дээш. Фронтуга барган эки турачыларның санының талазы-биле Чаа-Хөл район Тываның Таяды районунуң сөөлүнде ийиги черни эзэлээнин Тыва Республиканың төөгүзү бүзүредиг бадыткап турар.

Совет эрге-чагырганын чылдарында Чаа-Хөл экономиктиг хөгжүлдениң бедик деңнелин чедип алган турган: мал бажы оскен, ооң кара хөрзүнүг Шанчы девискээрин «Тываның эң тараалаң» чери кылдыр санап көрген — 50-60 чылдарның төнчүзүнде гектар бүрүзүнден 70 центнер дүжүттү тараажылар ооң ажаан ап келген.

3. Районнарның ажылчы чонунуң санал-оналын айтырбайн, төптүң айтышкынын бүзүаар 1961 чылда Тываның 6 районнарын хенертен дүжүрүп каапкан, оларның бирээзи — Чаа-Хөл район. А ооң сөөлүнде Саян-Шушенскинин ГЭС тудуу-биле холбаштыр районнуң одар-белчиирлиг, үнүш-дүжүттүг кол девискээри сут адаанга кирген. Бо ийи фактор, тодаргайлаарга, ийи болуушкун Чаа-Хөлдүң ажылчы чонунга чүгле материалдыг улуг караңаны эвес, харын моральполитиктиг болгаш сагыш-сеткил талазы-биле улуг когаралды таварышырган: а) төөгүнүң хөй тураскаалдары, бижимелдерни үрелген азы суг адаанда кирген; хөй санныг чевеглерни үрелиишкиннерге таварыштырып, ескээр көжүрген; б) сиген кезер, тараа тарыыр, мал одарладыр улуг шөл Кара-Талдың, Үрбүнүң Улуг-Хем эриктеринде янзы-бүрү ыяштарлыг, кат-чимистиг шынаазы суг адаанга киргеп, Эрги-Чаа-Хөл баштадыр Үрбүн болгаш Кара-Тал суурлар узуткаттынган. Ниитиниң болгаш хуунуң мал-маганын одарладыр чер чедишпестээн, кылымал далайның тургустунганы: түс чернин агаарбойдузун үрээшкиниг кылдыр оскерткен, ижии-шөйүңдүүн болгаш тыныш органнарның аарыгларын тывылдырган, ол чорук чүм-чидимнин болдуруп турар. в) Чаа Хөлдүң чамдык чурттакчылыг черлери Улуг-Хем районнуң төвүнден 80 ажыг километр ырак турар болганда, малчыннар, механизаторлар кажан аарыгаржык болу берген таварылгаларда Шагаан-Арыг чедер дээш улуг бергедээшкиннерге таваржып турар, амгы район төвү-биле харылзажырынга автомашиналар хөй кывар-чаар материалдарны чарыгдап келген; г) Чаа-Хөл девискээриниң чурттакчылыг черлеринде (Чаа-Хөл, Шанчы, Булуң-Терек, Ак-Туруг суурларда) чоннуң саны амгы үеде 11 мун кижи ажыг турар.

Район амга чедир катап тургустунмаан болгаш совхозтарның, оларның салбырларының статузу, эргe-хүзээлгелеринин хемчээлиниң хире-чергези-биле холбаштыр кадрлар айтырыгларын шиитпирлээриниге холбаштыр биске эвээш кичээнгейин угландырып турар. Кадык камгалалының ажылдакчылары, инженер-техниктиг специалистер четчир кылдыр келбейн турар.

Районну катап тургузарынга боттуг аргалар болгаш баазa-суур бар: Чаа-Хөл кедээ Советтиң ийи каът улуг бажыңы, агроүлетпүр комплекизинин ийи каът улуг бажыңы, бичии уругларның ийи комбинады, участоктуң киши эмнелгези, ортумак школа, амыдырал хандырылгазының комбинады, «Найырал» совхозтуң ажылчын кооперациязы, милицияның суур салбыры, төп одалга чери, харылзааның почта салбыры, автовокзал, хеп чүүр комбинат, хонукта 4-5 тонна хлеб быжырар чер, АТК, № 2 тудуг эргелели, № 3 көжүп чоруур механизастаттынган колонна. Оларның күчүзүн болгаш бар аргаларын чаа тургустунар районнуң организацияларын, албан черлерин хандырарынга ажыглап болур.

1961 чылда дүжүрген бүгү 6 районнарның иштинден чүгле Чаа-Хөл районну амга чедир катап тургуспаан, а катап тургустунган районнарның төптеринин тудугсуур сөөлгү чылдарда дүрген сайыраан. Чаа-Хөлдү катап тургузарын төнчү чоккa мынчага чедир саададып келгенин Чаа-Хөлдүң чүрттакчы чону төөгү болгаш социал-политика база экономика талазы-биле чөптүг эвес чорук кылдыр санап турар. Сак-хөөнүн бергедээшкиннерин чылдан кылгаш, Чаа-Хөл районну катап тургузар боттандырбаанының тодаргай чылдагааны, үндезини чок.

Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыгны Тыва Республиканың удуртукчулары-биле ужуражыышкынынарга, хуралдарга хөй удаа тургузуп келген. Чижээ, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак-биле 1991 чылдың апрельде ужуражыышкынында үезинде Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыгны чаа-хөлчүлер тодаргай тургускан. Бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээринге идигни бээрин Шериг-оол Дизижикович суурларның чурттакчылары-биле ужуражыышкыннар үезинде аазаан.

Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыг Чаа-Хөлдүң № 122 соңгулда округунуң Тыва Республиканың удуртукчулары-биле ужуражыышкынарга, хуралдарга хөй удаа тургузуп келген. Чижээ, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак-биле 1991 чылдың апрельде ужуражыышкынында үезинде Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыгны чаа-хөлчүлер тодаргай тургускан. Бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээринге идигни бээрин Шериг-оол Дизижикович суурларның чурттакчылары-биле ужуражыышкыннар үезинде аазаан.

Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыг Чаа-Хөлдүң № 122 соңгулда округундан Тыва Республиканың улус депутады, № 132 соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутады, амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы эш К. А. Бичелдейниң соңгулда мурнунуң программазында болгаш Чаа-Хөлдүң соңгукчуларының чагыгларында кол чөрлерининг оирээзин эзелеп турар. Чаа-Хөлдүң № 122 соңгулда округунуң соңгукчуларын бодунуң бадылаашкынынарын ол чугула чагыгны күүсеткин дээш К. А. Бичелдейге берген.

Чаа-Хөл районну катап тургузарының экономиктиг аргаларын, боттуг ооазаын ооренип көөр комиссия моон мурнунда тургустунган болгаш ук комиссия сөөлгү 2 чыл дургузунда барык доктаамал ажылдап келген, экономиктиг санаашкыннарны кылган, чоннуң санал-оналын айтырган. Ынчангаш районну катап тургузарының бүгү барымдаалары, үндезиннери чүгле бар эвес, харын эргежок чугула деп санап көргеш, чогуур түңнелди үдүрген.

1991 чылдың июньда РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының хүнүнде Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында чоннуң тус чер референдумун нады эрттирген. Чаа-Хөл районну катап тургузары дээш Чаа-Хөл, Булуң-Терек, Шанчы, Ак-Туруг суурларның бадылаашкынга киришкен соңгукчуларының 98,7 хуузу бадылаан.

Улуг-Хем районнан Чаа-Хөлдүң аңгылаар үеде район бюджединден Чаа-Хөлдүң үлүүн бээрин, а чедишпээн акша-хөреңгилерни өске аргалар-биле тыварын дилеп тур бис.

Хүндүлүг улус депутаттары! Районну катап тургузар дугайында бистиң дилээвисти деткиринг болгаш Чаа-Хөлдүң ажылчы чонунуң күзелин хандырарын, айтырыгны тодаргай болгаш бүрүн шиитпирлээрин силерден дилеп тур бис.

Турустунган социал-экономиктиг нарын байдалды ханызы-биле медереп билип тур бис, ынчалзажок Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээрин узамдыктырарын ооң чурттакчыларының амыдырылгазынга кедергей аар уржуктарны рынок харылзааларынче шилчиринин үезинде таварыштыра бээри бистиң сагыш-сеткиливисти дендин дүвүредип турарын силерге айыткап тур бис, хүндүлүг улус депутаттары. Ынчангаш бо айтырыгны Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көөрүкер, кылдыр киирип көрүкер.

Чаа-Хөл кедээ Совединиң даргазы З. А. МОНГУШ.
Ак-Туруг кедээ Совединиң даргазы Ю. Я. МОНГУШ.
Булуң-Терек кедээ Совединиң даргазы К. Д. КАРА-САЛ.

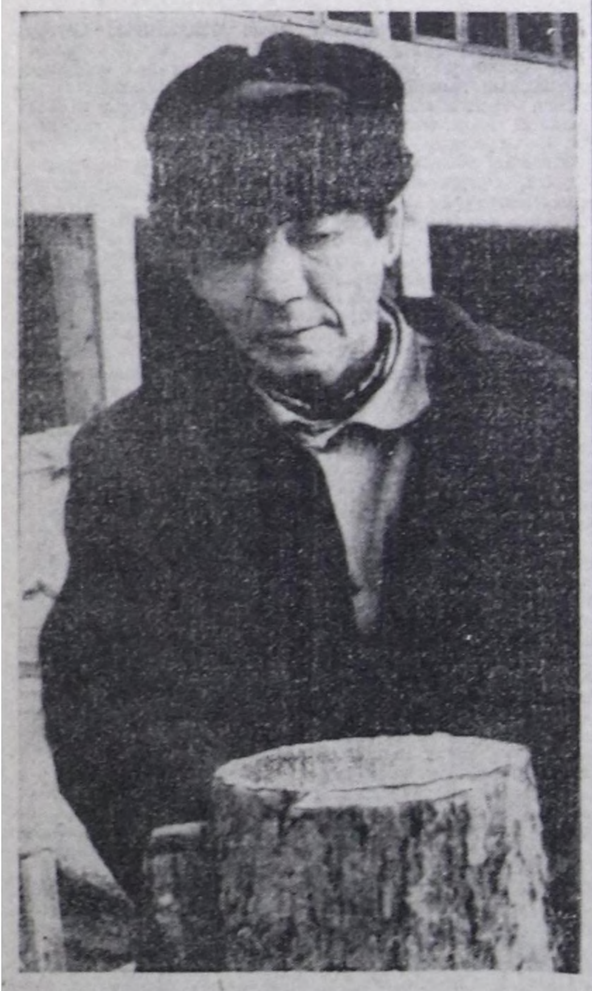

ЧУРУКТА: Саая Даш-оол Кызыл хоорайда типография тудуунда дашчылап, бызаңчылап турар. Ол тудугнуң чанында бир улай кылыр бажыңның таваан салышкан. Бетон кудар черлерни ол маңзалар-биле кажаалай кылып, ханалар салырынга база киржип турар.

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«УЛУГ ОБЪЕКТИЛЕРГЕ БЕРГЕДЕЙ БЭЭР-ДИР БИС»

Ажыл-агый чылы төнер деп барганда, Самагалдайда ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаян колоннага чедип, коллективтиң тудугжулары чылды канчаар доозуп турарын сонуургап, тудугжулар коллективиниң удуртукчузу Алдын-оол Айыр-Санаевич Салчакка ужурашкаш, бир дугаар айтырыгны салырымга-ла, «Улуг объектилерге-ле бергедеп тур бис»—дээш, харыылап эгелээр дарга болду. Бир бодап олурарга колонна начальнигиниң чугаазында чөптүг чылдагааниар базып бар.

— Силерниң удуртуп турарыңар колоннаның тудугжулары бо чылын чеже рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр ужурлугул?

— Чыл төнер деп баарды. 3 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр ужурлуг бис. Самагалдайга спорт залы, Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «Таңды-Сыны», «Кызыгаар» совхозтарга уруглар садиги, 250-300 олуттуг клубтар тудуу дээш, улуг объектилер-ле хөй. Оларны тударынга-ла бергедеп кээр улус-тур бис. Ында бистиң талавыстан чедир кылдыңмайын турар чүүлдер (азы эңдерик. Ооң кадында бетик мергежилдиг тудугжу кадрларывыс база чок боон кээр улус-тур бис ийин. Ооң уржуундан тудугнуң темпизи оожум чоруп келгенин борта миннип чугаалаар апаар. Ам-даа чедир ажылдавайн турарывыстың бир херээнзин ол-дур ийин. Оон өске кымга чарбыыр бис. Бо чылын шиңгээдип алыр ужурлуг ажылдарывысты чедир шиңгээтпейн барганывысты аан. Эрткен он бир айларда 1 миллион 239 муң рубльдиң тудуг ажылдарын кылдывыс. Ол дээрге кылза чогуурунуң чартыы безин четпес ажыл кылганывыс ол-дур ийин.

— Тудуг ажылдары кылыр талазы-биле планыңарның күүсеттинмейн турарының осне чылдагааны чүдэл?

— Улуг тудутларга-ла бергедеп тур бис деп 5 шаттыла чугаалаан болгай мен. Ол чүү ындыг бергелерил дээрзин тодаргай чиктелтерге чугаалап көрейн харын. Чижээ, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта 140 олуттуг уруглар садиги тудуп турар улус бис. Бо чылын бо тудугга 378 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр турдувус. Ооң дөңгүп-ле 27 муң рублин шиңгээдип алдывыс. Хамык ужур бедик мергежилдиг тудугжу кадрлар—бетоңщиктер, штукатурлар чок боон турарывыста. Ук тудугнуң биске ханза хөлезилиг ажыл кылып чедип келген армян тудугжуларга кылдыртыр деп шиитпирледивис. Оны тудуп эгелеп каан армян тудугжулар бо чылын келбейн барды. Оон-моон келген кижилерге тудуг кылдыртыл деп чүвениң бир багай талазы ол-дур.

— Ындыг кижилерге идеген орбайн, тудуг кылдыртып ап турар ажылдагыйның бодундан-даа болза ажылдаан болгу дег кижилерни тыпкаш, тускай тудугжу бригада организастап ап болбас чүве бе? Мен бодаарымга, ол кедилиг-даа ышкаш. Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер?

— Шынап-ла, харын мергежилдиг тудугжуларывыс чок болгаш, оон-моон келген тудугжулар ажылдай бээр улус-тур бис ийин. Боттарывыстың ындыг тудугжуларывыс турган болза, өскээртен келген кижилерни кайын-на ажыглай бээр ийик бис. Арга чаддарда оларның дужаанга даяныр апаар-дыр. Өскээртен келген кижилерниң ажылдап ап турар акшазын бистиң кижилеривис чүге ажылдап ап болбас деп харын. Мергежилдиг тудугжуларывыс чок болганындан ындыг чүве-дир ийин. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң дирекциязыбиле дугурушкаш, сес кижилиг тудугжу бригадазы организастап база турдувус. Чолаачы кижилерни безин аңаа киргизээн. Олар төлеп эвээш-тир дээш, үр-даа болбаанда тарай бергеч. 1 дөрбелчин метр черни штукатурлааны дээш 4 рубль төлээр кылдыр дугуржуп алган турдувус. Хүнде штукатуржу кижи эки ажылдаар болза, черле 10 дөрбелчин метр черни канчап штукатурлап шыдавас деп? Эки ажылдазаш, хүнде 40 рубльди ажылдап ап болурунуң аргазы турду. Ынчаар ажылдаарга айда алыр шалын черле эки-дир ийин. Ону безин эвээш дээр-дир.

Черле ынчаш боттуң тудугжу кадрларывыс чок болза, хоржок-тур деп чүвени өөренип көргеш, келир чылдан эгелеп боттарывыс тудугжу кадрларны четчелээш, өөредип алырын планнап турар бис. Тудугжу бригадазынны четчелеп тургузар, оларны борта өөредип алыр талазы-биле совхозтар директорлары-биле дугуржулганы кылып эгелей берген бис. Тудугжу болуп ажылдаар күзедиг кижилерни чыып алган, оларны тудугжу мергежилге өөредири-биле «Тываагропүүтүр тудуг» каттыжышкынындан специалистерни маңаа чалап экиеп алгаш, өөредир деп турар бис. Ол черле кедилиг хире.

— Туттунмастап туруп берген тудутлар кайда барыл? Ооң чылдагааны чүдэл?

—Туттунмастап туруп бергеп тудутлар дээрге-ле улуг объектилер-ле болгай. «Таңды-Сыны» совхозта 250 олуттуг клуб, котельная тудар ужурлуг улус болгай бис. Ында чүгле 50 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдынган. Котельнаяның кырынга салыр 12 метр хемчээлдиг демир-бетон беш оорганы Кызылдан ап чадап туруп берген бис. Ынчангаш ол тудуг ара соксаанны ол. «Кызыгаар» совхозта 300 олуттуг клуб тудуп гуртар бис. Ында бичии-даа ажыл кылдынмаан. Бо тудугчу туттурул алыр дээш Мээлдүк Завхан аймаанын тудуг трези-биле кергээ чарыл алган турдувус. Чардынган кергээ ёзугаар моол тудугжулар машина-техниказын, бетон хоюдар херекселин, автокранын ап алгаш кээр кылдыр дугуржуп каан турган чүве. Ол база бүтпээн.

— Чүгле улуг объектилер эвес, а чурттарга бажыңнары база тудуп-ла турар ыйнаан силер?

— Бо чылын ийи аал ишти чурттаар 15 бажың тудар планныг улус бис. Амдыызында 9 бажыңды холдан үндүр туткаш, ажыллалга киирилтивис. Ам ында улус чурттай берген. Алды бажыңны чыл төнчүзүнге чедир дужаптар бис. Ам ында колдуундарга сантехника ажылдары тарткан. Батареялар чок турду. Оон орнунга регистрлер кылып тур бис. Чурттарга бажыңнары тудар талазы-биле черле шору бис.

— Машина-техника биле хандырылганар кандыгыл? Ол четчип турар бе? Өскээртен машина-техника хөлезилээн дээш үндүрүп турар чарыгдалыңар улуг бе?

— Бо талазы-биле хандырылгавыс пат. ГАЗ-53 марканың үш машина, ЗиЛ-130 марканың ийи машина бар. Олар база эргижирээн. Бүла үрелип калыр. Артык кезектер ол тывылбас. Бо бүгүнүң түнелинде «Тываагропүүтүр тудуг» каттыжышкынының автобударузинден. Самагалдайның техника септээр будурулеэзинден машина-техника хөлезилээр, акша-төгериивисти ынаар чашканнаар улус-тур бис. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде ынчаар амыдыраары берге-дир. Бо чылдың эрткен он бир айларында машина-техника хөлезизи дээш 250 муң рубль төледивис. Боттарывыс четчир сайның машина-техникалыг турган болзувусса, ол акша-биле боттарывыска ажыктыг бир-ле чүвени кылып алган турбас бис бе. Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунган маңза садып алгаш, база-ла хөй акша төлээр-дир бис.

— Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде негелде улуг болгай. Ам каичап амыдырап-чурттаар бодап турар силер?

— Бо кандыг-даа кижини бодандырып кээр айтырыг. Бистиң чагыртып турарывыс «Тыва агроүлетпүүр тудуг» каттыжышкынын акционер нинтилел кылып алгаш, ооң кежигүнү болуп, аңаа кирип алыр деп турар бодалывыс база бар. Ынчангаш колоннаның уставын баштаар черивиске чугаалашкаш, бадылап алган бис. Ол хуралдың протоколун каттыжышкында чедирип берген бис.

Шак мындыг байдалда колонна хоозурап, буурап дүшпезин дээш, тудугнуң шынарын экижидеп, камналгалыг ажылдаар ужурлуг бис. Кысказы-биле чугаалаарга, бистиң канчаар ажылдаарывыстан ажылиживис, амыдырал-чурттагавыс, алыр акша-төгериивис хамааржыр апаар.

— Интервьюнар дээш четтирдивис. Рынок негелдезин ёзугаар эки ажылдаарыңарны күзедивис.

Манай-оол ОЮН интервьюну алган.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

КӨРҮП, ДЫҢНАП ОРАРГА...

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Тыва Республиканың улус депутаттарының сессияларга чугула, айтырыглар шинтирлеп, айтырыглар салып, санал берип турарын телевизордан көрүп, сес-домаан дыңнап, сагыш-сеткилге таарымчалыг сөглээн созуу-биле кылган ажыл-херээ карыылас депутаттарның барын эскерип, көрүп чор мен. Төрээн дылынга хостуг, тодаргай, допчу санал бээр депутатка колхоз даргазы П. Кара-Салды хамаарыштырып, ооң чугааларын сонуургап, харын-даа чоргаарланыр мен. Депутат Кара-Салдың саналы бир тускай, кымны-даа өттүнмээн болур. Херээн өйүп чоруур айтырыгларны аңкара чокка чугаалаар кижи.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы депутат К. А. Бичелдейниң санал-оналын бөдүүн соңгукчу кижи улуг үнелелби-биле хүлээп алыры маргылдаа чок, амгы эрге-дужаалга депшээнинге чамдык улустуң чөпшээрежип турарын кижи бо-ла дыңнаардыр. Ылаңгыя депутаттар Б. Т. Санчы, Ч. К. Айыр-Санаа олар соңгукчуларының санал-оналын көрүп, чонның хүндүлүг төлээлери

Чамдык депутаттар көрүкчү-даа кижиге эпчок, эгенчиг алды, чеди-даа катап олудундан тура халыыр, ажык чок айтырыглар салып, үе-шак камнавазы чованчыг, шыланчыг, Чижээ, депутат Г. Я. Эппти көөрге, ындыг кижи. «Мен кончуг мен» дээнзиг тура-ла халыыр. Чамдыкта ооң шүгүмчүлелдиг санал-оналы бодунуң аажы-чаңы дег апаар. Ынчангаш мээң амыхууда эшке чагыым: «Бодуңну богдага, эжиини эникке домеилеве».

Чуртка, РСФСР-ге, Тывага болдунмас бодалдарны «көөрээр» эштер оваа эвээш эвес боор-дур. Тывада ажылиживис туңнели, план-салаан күүселдези мурнукувустан кудулаан, бодаңнаны херек эвес бе. Хире-шаавыс-биле хөделип, боттуг хемчеглерден ап, сес-биле ажыл-херээвисти дүштүрүп көөрүвүстен өске орук бис-те чок.

Бодум бодалдарымны, саналдарымны телевизор көрген, бижип олур мен. Сессияга, съездиге-даа Тываның депутаттары чоонуң национал аажы-чаңын, хүндүлээчел ёзулалын нептередип, тускай аян-шинчилиг чугаалаза, саналдаза эки деп негелделиг мен. Тыва дыл, тыва чаңчылдар дугайында чугаа солуннарга бижиттинип, радио, телевизорга чугаалаттынып, көргүстүнүп турар-даа болза, чамдык улуг-биче кижилер оларны хүндүлевейи, хайнактавышпаан. Ындыг болганындан өске аймак-сөөк кижилериң чаңчылдарын аза-соора өттүнгеш, алдат кыла бээривис таан чөгенчиг. Эрге-чагырганы берип, бүзүрээн төлээлеривис, ажык-чарлыг, хостуг-ла дээш, өртек чок сөстер эдерип шеглезе эки боор.

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ, Соңгукчу.

ИЙИНИҢ АРАЗЫНДА АПАРГАН

Тыванның ең ырак районнарының бирээзи Мөңгүн-Тайганың төвү Мугур-Аксы суур сөөлгү чылдарда бодунуң шаа-биле элээн немештир туттунуп, сайзыраг келген. Аңаа ында септелгетудуг участогунуң коллективиниң кирген үлүү улуг. Мурнунда чылдарда ооң коллективи «Тыва хамааты тудуг» трестиң мурнакчы участоктарының бирээзи турду. Ооң тудугжулары республика пайысылалының социал-культура объектилерин тударынга безин киржип турган. Чүге дээрге ындыг дуржулгалыг тудугжулар хөй.

Сөөлгү ийи чылда септелге-тудуг участогунуң ажылы баксыраан. Ажылды оргчизастааны болгаш тудуг материалдары-биле хандырылгаш чогуур дөңнелге четпес апарганындан ажылдың шынары кудулап, түнел көскү эвес боон турар.

Хамык ужур-болза тудуг материалдары-биле хандырылганын үстүрү боон турар. Оларны чедип алыры берге, ырак-узак болгаш сөөртүр машина-техника база чок болур. Участокта алдан ажыг кижи долу ажылдавас болганындан, акша-шалыг талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар.

Бисте Т-40, «ЮМЗ» дээр ийи трактор болгаш ГАЗ-53 автомашина-даа доктаамал ажылдавастаан. Артык кезектер чок боон турарындан оларны септеп алыры бергедээн. Ынчангаш суур иштинге безин тудуг материалдары сөөртүрүнүң аргазы чок апаар-дыр.

Сөөлгү ийи чыл иштинде планнаттынган ажылдар шуут күүсеттинмейн келди. Ол бүгүнү Кызылда бистиң трест, ооң удуртукчузу В. А. Монгуш болгаш бистиң районда-даа билип турар. Ынчалза-даа четпестерни эдер дээш боттуг хемчеглерни амыгаа четир албайн келгени элдептиг.

Удавас чыл төнер дей берген. Мөңгүн-Тайганың септелге-тудуг участогу бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны бо чылда күүсетпезин билдингир. Бистиң участоктуң салым-чолу безин орта билдинмес: дамчыыр чугаадан алырга, ону кооператив-даа кылыр дээр. Ынчангаш ийинин араңзында апарган. Ону тодаргайы-биле чугаалап бээри-биле трестиң удуртукчуларын шагда-ла чалаан бис. Олар келбестен туруп берген.

Василий ХОМУШКУ. Мугур-Аксы суур.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕ ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

Тарылга шөлүн чемишчидилге чокка ажыглап келгенинин түңнелинде бистиң республиканың совхозтары хөрээнүң дүжүттүр болур байдалын дыка-ла баксыраткан. Ону ам чамдык чижектерге көргүзүп көрээл. Көдээ ажыл-агыйны химизациязинин республика станциязының ажылдакчыларының тарылга шөлдериңге чоруткан үш чадалыг шинчилел ажылдарының түңнелдерин ёзугаар алырга, 5-7 чыл дургузунда фосфорнун, калийниң болгаш гумустуң (органиктиг бүдүмелдин) хөрээнде кол-ла чемгеримни бүдүмелдериниң хемчээлин ортумаа-биле барык-ла 20-24 хүү кудулап турар.

Амгы үеде бар 427 муңга тарылга шөлүнүң 76 хире хуузунда фосфорнун, 53 хире хуузунда калийниң бүдүмелдери кончуг эвээш болуп турар. Ол-ла дараалашкаа-биле алырга, бүгү тарылга шөлүнге бо-ла эгементилериң 15 база 83 муң тонна хирезин чемишчидилгеге ажыглаваан болган-дыр бис.

Гумус ажыглалында баззала шак ындыг байдал туруп турар. Чылдың-на бистиң совхозтарывыс бо элементтени 403 муң тонна хиреңг чидирип турар. Дүжүттүөстүрүп алырынга үнген чарыгдалдарның орнун дуглап албайн чыткаш, совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң агрономия албаның удуртукчулары болгаш специалистери бүгү-ле чүвени черден аңаа-ла алыр-дыр дээр шын эвес практиказын уламчылап турар.

Бистиң совхозтарывыс хөрээнүнүң күскү болгаш чайгы ,андырылгазын чогуур үезинде шынарлыг чорутпас, хөрээнүнүң үрелир чоруун болдурбас техниканы ажыглавас, тарылга ээлчештирилгезин шын чорутпас, ылаңгыя суггаттыг чөрлерге органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни эки ажыглавас апарган. Ооң уржуундан чемишчидилгелер курлавырының хөй кезии шын эвес кадагалалдың болгаш белеткелдиң түңнелинде ажыглаттынмайн баар таварылгалар эвээш эвес.

Совхозтарның хөй кезии хөрээнүнүң чайгы болбаазырадылгазының үезинде азы тарылга ажылдары чоруп турда, ону хөрээге чажып, черни чемишчидерни тоомчага албайн баар чүүлдер бар. Ажыл-агыйлар сөөлгү чылларда «чемишчидилгелерни болгаш хоран бүдүмелдерни оларның өртээнин ааргай бергенинге чылдак какчаш, боттарының киирип кээн чагыларын долузу-биле садып албайн турар. Ынчангаш республика баазазында мөөнелги берген ынча хөй бүдүмелди бодунга кадагалап шыдавайн баар йиккпе, азы ол аңаа үрелип калгаш, хереглекчиниң бодунга четпейн баар.

Кызыл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем, Сүт-Хөл районнарның тарылга шөлдеринде фосфорнуң болгаш калийниң хуузу кончуг куду болуп турар. Үнүп чемгеримнилери болур бо элементилер тарылга шөлүнге хереглелдиң барык 75 хуузунда чок болуп турар. Шак ындыг чемгеримни, чемишчидикчи элементилериниң хөрээнде кызыгы байдалын, экижидип алыр дээр болза, ажылагыйлар тарылга шөлүнүң гектар бүрүзүнге органиктиг чемишчидилгени 12-12 тонна (херек кырында 1 тоннаны ажыглап турар бис) чедир төгер, чемгеримни элементилерге негелделерни хөрээнүң тургузуунуң картограммазын барымдаалап, минералдыг чемишчидилгениң херек хемчээлин шөлге чажа төгер.

Боттарында бар минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни ажыктыг кылдыр ажыглаар сорулгабиле дүжүттү хоралакчылардан, аарыглардан болгаш бок үнүштерден камгалап алыры-биле бистиң черлеривистиң дүжүткүр чоруун хандырар болгаш тараа база мал чеми культуралардан планнаан дүжүттү ажаан алыр арганы бээр хүлээлелиг «Сельхозхимия» каттыжышкынызының районнарда тургустунган, оларның-биле совхозтар керээлиг үндезиннерге кады ажыл чорудуп болур. «Тыва сельхозхимия» күрүне-кооперативтер каттыжышкынының (ККК-ның) салбырлары чеди районда түзүстүнган. Оларның үжүк ренонар аразында болуп турар. Ол ышкаш Кызыл районда «Кызыл» хамижидиге отряды ажыл-дап турар. Үстүнде салбырлар бо чылын 190 муң тонна органиктиг чемишчидилгени хереглекчилерге тускайлап берген. Ол дээрге планның 94 хуузу болуп турар. Бо ажыл ам-даа уламчылавышаан. Тарылга шөлдеринде бок үнүштерге удур химиктиг бүдүмелдерни агаардан чаштырарының планын 116 хуу күүсеткен.

«Сельхозхимия» отрядтарының ажылында минералдыг чемишчидилгени төгеринге, бок-чашпан аймаандан, үнүштерге химиктиг камгалал чорударынга, шөлдерге комплекстиг агрохимия хандырылгазын кылырынга улуг курлавырлары бар.

Ефим БАГЛАЕВ. «Тыва сельхозхимия» ККК-зының даргазының оралакчызы, бүдүрүлге киздизиниң начальнигги. Александр ХОВАЛЫГ. Кол агроном.

ЧИЖИЛГЕДЕН КОРТПАС БИС

Республика солуннарының чагыдылгазының үези доозулган. Тывада нептерелдей солуннарның бирээзи «Тываның аныяктарының» харыысалгалыг секретары А. О. ХЕРТЕК-биле бистиң корр. А. Дембирельдиң аразында болган чугааны номчукчуларывыска сонуургадыр-дыр бис.

— Артур Ойнар-оолович, «Тываның аныяктарының» сөөлгү үеде чамдык бергедээшкиннерге таваржып турарының чылдагааны чүде ирги? Мында кол айтырыг сан-хөө болбайн аан. Солунга акша-көпеек чедишпейн барганы экономика биле политиканың тудуш харылзаазының бир чижээ база эвес бе?

— Бо айтырыгга мынчаар харыылазымза, байдалдыг ужу-кыдыы билдинде бээри чадавас боор. Чингис-Хаанның төвүлекчилериниң аразынга даосисчи үш философ база чораан. Оларның Чингис-Хаанга чугаалап чораанындан айтырга, делегейде бүгү-ле чүүлдер бот-боттарының аразында сыры тудуш харылзаалыг, төөгүн чөостүк ийин, аңгы талдалары дег, бот-боттарын немел, тодарадып чоруур. Үзүн чок болза кыска чок, өөрүшкү чок болза мунгарал чок, дүн чок болза, чыгыс чок дээш ышкаш.

Ийе, экономика болгаш политика тудуш харылзаалыг. Кандыг-даа политика экономиктиг быра чокта магадылал-даа, быжыг багаа-даа чок болур.

«Тываның аныяктарының» үндезилекчизи турган — РСФСР-ниң АЛКЭ-зиниң Тыва рескому «улуг үзүмнүң» СЭКП-ниң оруун адырын, «бурганнап» чоруй барды. БАЛКЭ СЭКП-ге бодаарга, эмин эрттир политикажываан турган, ынчангаш СЭКП-ге дежией алырга, хир-чамга-даа, ириишкинге-даа ындыг-ла кончуг алыспаан. Ол бир эвес чырык чер кырынга чурттаары дээш демисешкен чүве болза, ам-даа артып калыр аргалыг турган. Ынчалза-даа комсомол демисежирин күзевээн, чүге дизе ол ындыг демисеглге белен эвес болган. А «Тываның аныяктары» комсомолдан акша-төгерик манап, ооң аазаашкыннарынга бүзүреп олурбайн, чоорту барып боду хөделип үнгеш, чурттаар эргени чаалап алган. Ийе, бир чамдык үелерде солун сан-хөө айтырының аргажок бергедеп келгенинин үжүн дүжериниң кырынга-даа кээп-ле турду. Ийе, ундарал, муңгарал бистиң холдарывыс күжүн кошкадып, хөй-хөй чылдар дургузунда эдээнден түттүнүп чораан комсомолувус дег, хамык-ла чүүлдерже дүжүрүшкеш, тарай кылаптажы бээр күзел-даа турду-ла. Ынчалза-даа, бистиң артывыста тыва чоп бар, тыва аныяктар бар деп чүүдүү үтпайн чораан бис. Ол бисти тынгарылдырып, деткимчени берген.

1985 чылга чедир-ле «Тываның аныяктары»-даа, черле ынчаш оске-даа солуннар колдуунда акша-көпеек берип турар ээзиниң «билдилиг удуртулгазының» адаа-биле ажылдап турган. Бижиир, биживес чүүлдери база турган болдур ийин. Чаңгыс сөс-биле алырга, бүдүн солун кезек кижиниң эрге-ажыын, сонуургалын, а бир чамдыкта политиктиг оюнун «хандырар» чер-даа апарган турган үелер турду. Ээлүүде барып ол бүгүден адырылган бис. Ядамык кижи балдыр-шыдалдыг кижиге бодаарга, хостуг дижир. Ооң чидириптер, оскунуптар чүвези чок дээр болгай. Бир чеже ол шын чүве. Ынчалза-даа хостуг-ла бис дээш база үен-далнап болбас. Кандыг-даа чүүлге өй-хемчээл, кыдыг-кызыгаар турар. Ынчалза-даа хостагланның агаарын эвээш-биче-даа бол, тыныкпан болганывыста, ону кымга-даа былаатпас сорулгалыг бис. Кандыг-бир бүдүктүң холунга чепшүл айбычы болур күзел бисте бичии-даа чок.

— Чамдык улустуң (олардың аразында депутат-даа, бедик эрге-дужаалдыг-даа кижилер бар) солуннар боттарын боттары хандырар ужурлуг, ынчап шыдавас чүве болза, олардың боттарының багы-быр (оларны сонуургавазы, хүндүлевези, ындыг болганда— акша төлээр номчукчуларның эвээжи) дээн хевирлиг чугааларын чүү деп көөр силер?

— Айтырыг билдинге берди. Мен маңаа мынчаар харыылазар-дыр мен: ол бүгү согур көрүштүн түңнелдеринден үнүп турар. Орус дылдыг солуннар кандыг чүве ийик, оозун билбес мен. А национал солуннар боттары боттарын амдыызында черле хандырып шыдавас деп бодаар мен. Теория кырында хандырганын болбайн канчаар, ынчалза-даа ол бүгү номчукчуларга-даа, солуунун бодунга-даа аажок аарышкылыг болур. Чүге? Оны мындыг сан-чурагайлар-биле бадыткап көрейн. Бирээде, национал солуннарның номчукчуларының санының доктаамал деңнелдиг турарында. Оны чеже-даа кысса, оскедип, көвүдедири болдунмас.

РСФСР-ниң Күрүнеэнин статистика комитединиң Тывада Статистиканың республика эргелелиниң 1991 чылда үндүрген «Советская Тува в цифрах» деп чыындызын ажыдып көрээлинер. Оон алырга, Тывада үндезин чурттакчыларның, тодаргайларга, тываларының нинти саны 202,9 муң кижи болуп турар. Мында бир ог-бүледе 4 кижи кылдыр ортумаа-биле алган. Ынчан кээрге Тывада 40-50 муң хире тыва ог-бүлелер бар. А тыва дылын шуут билбес, ону төрээн дылым деп санавайн чоруур тываларны-оон казып каапталыңар. Оларның саны 10 муң кижи дижик деп даап бодап алыылыңар. Ону үстүнде 4 деп санывыска үлептээлиңер. 2500 ореге болуп турар-дыр бе? Аңаа кандыг-бир чылдагаан үжүн (материалдыг байдалының ношкаа, солун, сетиүүлдерни сонуургавазы, чагыдып алыксавазы...) чагыдылга кылбайн турарларны кадып, немеп алмылыңар. База-ла элээн немежи бээр. Сөөлүнде барза-барза, кандыг-бир тыва солуннуң номчукчуларының саны 30 муңдан черле аспас апаар-дыр. А ол санны аңа берзе, хүүгаазын түүл кылдыр санаар апаар. Чүге дизе амдыызында, бо 5-6 чылда, тыва солуннарның номчукчулары ооң ыңай чеже-даа күзедиссе көвүдеп ыдавас.

Ийинде, солуннуң өртекүнези. Бир эвес «Тываның аныяктары» карылгалыг болбайн, сода-чадзарда эвээш-биче орулга алыр деп бодаар чүве болза, долгандыр өртек-үнениң өзүлдезин өөренип көрбүшаан, бодунуң чылда ортээн 245-268 рубль чедир өстүргеиде, чүгле ынчан бюджединиң чедишпезин дуглап, эвээш-биче орулганы ап эгелеп болур. Сөөлүнде кандыг чүве ийик, амдыызында тыва номчукчулардаа, солуннуң боду-даа ындыг чүүлге белен эвес, харын-даа ол бүгү ыыдаттынмас.

Үште, хүндүткел, сонуургал дугайында. Бистиң солуннуң сөөлгү каш чылдарда тираны доктаамал 24-26 муйдан кудулавайн келген. Ол бүгү «ТА»-ның чон ортузунда хүндүткелдиин, нептерецгейин бадыткап турар-дыр. Ынчалзадаа ол бүгү хүндүткел, сонуургал солуунуң бай-шыырак болдура бербээн-не болгай. Хамык ужур чүдел диизе, үстүнде айыткан мен. Бир эвес ол 25-26 муң номчукчулар бистиң солуунуу чылда 245 рубль-биле чагыдып алыр чүве болза, чүгле ынчан харын 4-5 миллион хире акша үнүп кээр, ооң чартыының чартыы-ла харын солунга орулга болуп болур. Ынчангаштың чамдык улустуң солуннар боттары боттарын хандырар ужурлуг деп чугаазының үндезин-бадыткал чогу илдең-дир. Шуутаар бетинде боданыр болза эки-дир ийин.

Кыдыг-кадыынга оске чүү-хоо бүдүрүп үндүрүп азы дузалал ажыл-агый тудуп турган, акша-көпеек үндүрүп ап болбайн аан. Ынчалза-даа 8 борбак кижи штаттыг бистиң солун суг болза чүнү канчаптарыл, солунун үндүрер бе, азы хаван ажаар бе, хөй кадарар бе? Черле ынчаш, чарт үгаан-биле алыр чүве болза, тыва дылда үнүп турар **улуг тиражтыг** солуннар чүгле бодунуң үжүү-биле чурттан шыдавас.

— Бо эртип турар чылда «ТА»-ның чедишкинивис деп санаар чүвези чүл, ол ышкаш — чедимче чок болганы?..

— Бистиң эң ыңай чедишкинивис деп санап чоруур чүүлүвүс байдал чеже-даа нарыыдаан бол, чон-биле, ылаңгыя аныяктар-биле харылзаавысты чидирбээнивисте, бодунуң туружун өскертпээнинде. Биезги үелерде дег солун аныяктарның эргеажыктарының камгаланчызы болуп артып калган. А ооң парлап үндүрүп турар материалдарының шынарының дугайында чугаалавас мен, ол бүгүнү номчукчулар, чон шиидер ыйнаан. А чедимче чок деп санап чоруур чүүлүвүс чүл дээрге — экономика талазыбиле билиивистиң кызыызы, кошкаа. Ынчангаш бо талазы-биле ханы сайгарылгалыг, аналитиг материалдар белеткеп шыдавайн турар бис. «Чамчын болуп төрүттүнмес» деп чугаа бар болгай, ол чедимче чок чүүлдерни кедизинде барып эдип аптар бис деп бодап чоруур бис.

— Өске солуннар-биле чижилгеге (конкуренцияга) алыспайн тур бис деп санаар эрге силерде бар бе? Ындыг болза, кандыг барымдаа-биле ону шынзыдар силер?

— Солуннар аразында чижилге (кадык чижилге) албан турар ужурлуг. Ындыг чижилге турбас чүве болза, бурунгаар хөгжүлде турбас. А бисте арай-ла ындыг эвес-тир ийин. Кызар-кыяр чоруктар ам-даа хевээр. Чижек кылдыр типографияны ап көрээлиңер. Ында мындыг. Чүнүң-даа мурнунда улуг солуннарны («Шын». «Тувинская правда») «бодаар», а бичелерин («Тываның аныяктары». «Молодежь Тувы») «соонда болур ыйнаан» дээн сеткил-биле көөрү моон мурнунда турган. Ам база катап ындыг байдалче шилчип нел чыдар ышкаш бис. Бо удаада ол солуннарга «Содействие» дээн чижектиг солуннар база иемежи берген. Мындыг байдалда кадык чижилгенин дугайында чугаалаан ажыы чүү боор. Бир солуунну деткип, а бирээзин ооң ээлеп турар туружу-ла дээш кызыпкыяр чүве болза, эки чүүлге четпес бис. Тыва журналистика ол бүгүден хөгжүлде-даа албас ышкаш.

А чижилгеден бистер кортпас бис. Бистер чырык делегей адаанга 60 чылдар дургузунда анаа-ла чурттап келбээн болдур бис ийин. Номчукчуларга чугаалаптар, сонуургадыптар чүүлдеривис-ле хөй.

Моон-даа соңгаар солуннар, ылаңгыя тыва солуннар номчукчу бүрүзү дээш демисежир, чижир апаар. Аңаа чүгле ак сеткилдиг, ыңынчы, хостуг солуннар тиилеп болур. А кандыызы дээрзин үе көргүзе бээр ыйнаан.

— Чаа чылда чогаадыкчы планыңар кандыгыл? «ТА»-ның база «Шынның» номчукчуларынга чүнү чугаалаар бодай-дыр силер?

— Редакцияда чогаадыкчы ажылдакчылардан чүгле 3 кижи арткан-даа болзувусса, чогаадыкчы планнарывыс солун чүве. Ындыгмындыг деп тодаргай чугаалап турбас мен. Маңаа планнарывысты чаза тудуп, тодарады берзимзе, өске солуннарга чиш болу берип, мурнадыптарының магазы турун болур. Ынчангаш чүнү-даа ыыттаавайн. А «Тываның аныяктарының» (ону 20 муң ажыг кижи чагыдып алган) болгаш «Шынның» номчукчуларынга бистиң солуунну номчуп турарын чагып каар-ла-дыр мен. А бис оларның сеткилин кайын хомудадыр бис. Чаңгыс ажыдын каар чүүлүм — бистиң солундан чамдык солуннардан ышкаш хопчип номчувас силер. А өске артқан чүүлдер: ыядычыг-даа, ыглаксанчыг-даа чүүлдерни силерге аазап тур бис. Ынчангаш, 1992 чылга чедир ужурашкыже.

КЫЗЫЛ 20 ЧЫЛ БОЛУРГА

Тыва Республиканың чурттакчылары боттарының найысылалы — Кызыл хоорайның соолгу чылдарда улам калбарып, овур-хевириниң чаартынып, чараш апарганың эскерип турар. Ынчалза-даа Тыванын кол хоорайының келир үезинии, ону канчаар немештир тудуп, тургузарының дугайын хоорай тургузукчулары — архитекторлар шагда-ла бодап, ооң дөзевилел-төлевилелиң кылып келгенин чугаалаар херек.

Мурнунда чылдарда Кызылдың келир үеде чиигине планын каш-даа удаа төлевилеп, чугаалажып турганын номчукчулар билир боор чадавас.

Москваның «Гипрогор» дээр төлевилел институду бистиң хоорайывыстың ындыг чиңгине планын тургузарының нарын ажылын доозкан. Ол ажылды архитектор П. В. Шабуровтуң удуртулгазы-биле бөлүк авторлар кылган. Ынчангаш ол шуут үзе бадылаары-биле киирип турар чиңгине план болурун маңаа демдеглээр апаар. Ооң мурнунда тургускан чиңгине планны эде кылып, немээн бо төлевилел болза 1980 чылда-ла колдуунда доостунган турган. Ынчалза-даа чамдык боттуг чылдагаанналрның үржуундан ол он ажыг чылдың иштинде бадылаттынмайн, саазын кырында боон артып келген. Чижээ, эрги аэропортка хонар азы оон ужуп үнер дээн самолёттар хоорайның чөөн кезээнің барык шуптузунуң кырын тавырбышаан, ооң мурнуу чуртталга кезээнің чедиги болгаш сески микрорайонларының кыры-биле эртер турган болгай. Ынчангаш аэропорт-биле холбашкан даащ-шимээнии болгаш айыыл чок байдалды барымдаалаш, сезен чылдардан бээр үениң дургузунда Кызыл хоорайның төп, мурнуу болгаш чөөн чуртталга районнарын таарыштыр планнап, тударының төлевилелдеринге үндезилээш, тудуг ажылдарын күүседип келген. Чүге дээрге эрги аэропорттуң турган черн-биле холбашкан даащ-шимээнииң деңнелии эвээжедир дээш кылган санаашкыннар болгаш апаализтер-даа чогулчалыг түнел чок болган. Ынчангаш Улуг-Хемниң төөгүден бээр ажыглаттынып келген солагай талакы эриинге чуртталга тудуун калбартып чорудар күзел хоорайның мурнуу-барыын кезээнде хостуг девискээрлерге тудугларны кылырын болгаш «Спутник» суурну улам калбартырын планнаан. Ол ышкаш хоорайның амгы үеде эргижиреп, баксыраан тудугларын чаартыр болгаш шериг кезээнин полигонун чайладырын ында айыткан. Ниитизи-биле чиңгине планның санап каан хуусаазын 20 чылга, тодаргайлаарга, 2010 чылга чедир көрдүнген. Кызыл хоорайның тудуунуң бирги ээлчээ 2000 чылга чедер. Ынчаарга чиңгине планның санап каан чээрби чылының иштинде хоорайның чурттакчыларының ниити саны 145 муң кижи чедер.

Хоорайның экономиктиг суурунуң улам сайзыраары, чурттакчы чоннуң чайгаар немежин өзери, өнүчүнү хуужудары, экономиканың рынок харылзааларынче шилчиири дээн ышкаш ындыг чүгүла факторларны шинчилеп көргенинге холбаштыр алырга, бистиң республиканың найысылалының чурттакчыларының саны чиңгине планның бирги ээлчээнде, тодаргайлаарга, 2000 чылда хөй-ле дээрге 110 муң чедер кылдыр саналтынып турар.

Чиңгине пландан онзалап айтып көөр чүүл болза 2000 чылга чедир ында бүрүзүнге онаалтыр чуртталга шөлүг-биле хандырылгазы 18 дербелчин метр болур үжүрлүг. Ынчаарга төлевилелде айыткан хуусаада 20 дербелчин метр кылдыр хандыртынган турар. Ол ышкаш эвээш (ийи — дөрт) каът бажыңнарны хөйүү тударын болгаш бойдүска хора чедирер будүрүлгелерни көрдүнген хуусаанын иштинде оскээр чайладырын ында база тодаргай айтып турар.

Кызыл хоорайның тудуун Улуг-Хемниң оң талазынга калбартып чорудар төлээде, амгы көргүзүнү чаартырын болгаш ооң-биле кожа инженерлиг коммуникацияларыг-биле катай-хаара көзүргүнү калбартырын көрүп турар. Республика найысылалының транспорт, энергетика болгаш сантехника-даа тудугларының айтырын шиитпирлеп турар тускай төлевилел-шинчилел организацияларының ажылын, оларның санал-оналдарын чиңгине планны ажылдап кылырда барымдаалап көргенин демдеглээр херек.

Бистиң республиканың найысылалын улам сайзыредип, немей тударының чээрби чыл иштинде көрдүнген чиңгине планы-биле хоорайның болгаш бүтүү Тываның-даа чурттакчыларын танывып, көрүн дээш тускай делгелгенн организастаан. Аңаа барганнар хоорайның архитектурлуг төлевилелдери, чиңгине планнар-биле тодаргай таныжып ап болурлар. Ол делгелгении Тыва Республиканың Архитектура-тудуг куркомубиле Кызыл хоорайның күүскомунун архитектура база хоорай тудуунуң килдизи организастаан. Делгелге республиканың Дээди Совединиң бажыңында немелде тудугнуң ийиги каждында бо чылдың декабрь 20-го чедир ажылдаар.

Михаил КУУЛАР,
Тыва Республиканың Архитектура-тудуг куркомунуң архитектура болгаш хоорай тудуунуң эргелелиниң начальниги.

ӨРТЭЭ АМ-ДАА УЛГАДЫР

Сөөлгү хүннерде Кызылдың аъш-чем магазиннеринге бир литр сүттү 4 рубль өртекке садып турар апарган. «Шынын» көдээ ажылагый киидизинии корреспондентизи чамдык айтырыгларны республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң өртек политиказының, өртектер оскерлиишкиннерин өөренириниң талазы-биле бөлүүнүң кол специализи Ч. О. Ойдупаага салган.

— Аъш-чем үндүрүүнге, күрүне чагыынга дужаар ужурлуг сүт планын күүсетнеш, совхозтар пландан ажыр будүрген судун дугуржулга өртектери-биле садыт эгелээни ол. Баштай садыт эгелээн совхоз Бии-Хемниң «Кызыл тараачын». Дугуржукан өртек ёзугаар совхозтун судунуң өртээ 4 рубль арай-ла четпес. Ол сүттү сатканы дээш Кызылдың аъш-чем садыы 14 хуучу немептерге, 1 литр сүттүн өртээ 4 рубль чедө беогени ол. Дугуржулга ёзугаар бо ажыл-агый чыл төнгузүнге чедир 120 тонна сүттү садаар. Бо совхозтуң Кызылда сүт заводунга дужаап турар судунуң үскүрү 4 хуу. Сүт, күргаг сүт дээш, өскеда чүүлдер-биле тускай технологии ёзугаар ол сүттү болбаазырадыытарга, ооң үскүрү барыы 1,5 хуу чедир чавыскай бээр. Ынчангаш совхозтуң дужааган судү холумактар-биле кадыйи катап көвүдей бээр. Ынчаар санап кээрге, чүгле чаңгыс «Кызыл тараачын» совхоз 240 тонна сүт садаар деп чугаалап болур-дур.

Бо неделядан эгелеп Тандының районнан «Революцияның чалбыыжы» совхоз, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы планныг онаалдалардан ажыр будүрген судун садыл эгелээн. Оларга өске-даа ажыл-агыйлар база немежир чадавас.

— Совхозтар садыг четкизи дамчыштыр сүттү дугуржулга өртээ биле садыл турарынга хажыдыышкыннар чок бе?

— Чок. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың декабрь 25-те хүлээп алганы № 602 доктаал бар. Ол доктаалга үидезилеп № 30 доктаалды бистиң республиканың Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың январь 25-те хүлээп алган. Ук доктаалдар ёзугаар планныг онаалдалардан ажыр будүрген продукциязын ажыл-агыйлар дугуржукач өртектер-биле садып болур.

— **Чүгле пландан ажыр будүрген сүттү дугуржулга өртек-биле магазиннерде садып турар деп канчаар хынап болурул?**

— Будулгаазынны болдурбас дээш, дугуржулга өртек-биле садар сүттү докгаатканн хүннерде садар деп шиитпирлээн. Чүгле ындыг хүннерде хоорайның магазиннеринге аар өртектиг сүт садар. Ону база таарыштыр өйлеп турар. Шупту саттынган сүттүң хемчээлинден дугуржулга өртек ёзугаар катган сүттүң хемчээлин казып каапларга, чиик өртек-биле садар ужурлуг сүттүң хемчээли билдинии кээр. А чеже сүттү дугуржулга өртек ёзугаар садарын совхозтар кергээлерге баш бурунгаар айтып каар. Ынчангаш будулгаазын болбас ужурлуг.

— **Совхозтар пландан ажыр кайыы хөй сүт будүрүп шыдаарлар деп, ынчангаш улуг дыка дүвүрээн хереэ чок ышкажыл.**

— Өртектериң улгадып турарынга чанчыксывысса... РСФСР-ниң Кедээ ажылагый министерствозунуң өртектер талазы-биле эргелелиниң бисче чоруткан медээлерин ёзугаар алырга, келир 1992 чылдың бирги кварталында-ла кедээ ажылагый продуктуларының өртээ, эвээш-ле дизе, 3 катап боор, келир чылдан эгелеп 1 литр сүттүң өртээ дөмейле 4 рубль болур-дур ийин... Харын-даа 3 катап эвес, а 5 катап-даа улгадыр чадавас. Ынчап баар болза, 1 литр сүттүң өртээ 4 рубль дээрге, ынчан чиик өртек апаар ышкажыл.

Өртектер чүү хире улгадыр дугайында чондан чажырган хереэ чок деп бодаар мен. Дорт чугаалаар, дыңнадыр — ол-ла-дыр. Кедээ ажыл-агыйның аъш-чем продуктуларының өртээ, эвээш-ле дизе, 3 катап улгадыры чайлаш чок деп үстүнде адааным эргелелден кээп турар медээлерден илдең.

— **Совхозтар сүттү курунеге чүү хире өртек-биле садып турар ирги?**

— Амгы үеде «Кызыл тараачын» совхозтуң дужаап турар судунуң шынары дына эки. Үскүрү 4 хуу деп чугааладым, а доктаатканн дең-нел ёзугаар алыр болза, сүт заводунга кирген сүттүң үскүрү 3,8 хуу болур ужурлуг. Бо совхоз 1 тонна эки шынарлыг сүттү 3270 рубльге садып турар. Бир эвес сүт өртээ оон-даа улгадыр чүве болза, келир чылын 1 тонна сүттүң өртээ чүү хире апаарын санап көрүнер даан.

— **Саанчылар, кадарчыларга ол өртектиң чажыы база бар-ла чүве ыйнаан?**

— Ынчанмайн канчаар. Совхозтар оларга планныг онаалдалардан ажыр будүрген сүттү сатканындан үнген орулганы база бээр ужурлуг.

Шаңгыр-оол СУВАҢ
чугаалашкан.

КЫМНЫ-ДАА ОЮП ӨРТПЕС

«О-Шынаа» совхозта МТМ, автопарк коллективтери бо чылын кышка удур эки белеткенген. Кыш кымны-даа оюп эртпес деп чүвени МТМ эргелекчизи Сюров Чооду баш удур билип, аңаа белеткелди бедик харыысалгалыг чоруткан. Ол чоокавыда гаражтар, контора, столовая, чунар-бажың, хлеб бижырар чер, уруглар сады база ындыг: чылыы ажок. Суурга электри чырыы үзүктелип көрбээн.

Школа, эмнелге, интернат, клуб ышкаш чердерде байдал база багай эвес. Ында хөмүр-даш дүжүрүтүнген. Бо чылын үш чуртталга бажыңынга чылыдылга системазын кылган.

Малга холуксаалыг чем чок дээрден башка, сигении кышкы турлагларда шаа-биле чедирген, дус бар. Ындыг-даа болза, бүгү-ле чүве бо совхозта эки-дир деп бодай бербенер. Суурда аъш-чем, идик-хеп, кедээ ажыл-агый бараанарының магазиннеринге кире бергеш, кайгаар сидер. Соогу дээрге берге-ле. Хөөкүй садыгжылар сырбал дока берген ажылдап турар. Артында-ла шупту херээжен улус боор. Садыг четкизин үштап-баштап турар кижилер ала чайны оттур та чүнү бодап олурган боор чүве!

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.
Тес-Хем район.

УРУГЛАР — ӨӨРҮШКҮВҮС, УРУГЛАР — МУҢГАРАЛЫВЫС

Уруглар — бистиң келир үевис, чурттагывыстың каастакчылары, аас-кежии, өөрүшкүзү, өөгүр чараш чечектери, инитилеливистиң идегелдиг келир үези, даянгыыжы дээр бис.

Чараш болгаш эки чүүлдерни уругларга кылгандаа, кылып турар болгаш ам-даа кылыр бис. Ынчалза-даа уруглар шупту бистиң өөрүшкүвүс база болбайн турар, амыдыралдың кара хөлегезинде, олар бистиң чүрээвистиң кем-балыы, сагыш-сеткиливистиң аарышкызы, муңгаралы, аар чүүгү база болуп турарлар.

Чүге?

Борта мен медицина болгаш статистика талазы-биле тайылбыр кылбас мен. Иечаш дээш күрүне улуг сагыш салышкынны кылып турар. А күрүнеге харыы кылдыр ада-иелер кадыкшыырак, эртем-билиглиг, кижизиг кижини остүрүп азыраар дорт хүлээлгелиг. Ынчалза-даа ону чамдык ада-иелериң талазындан уттуп, азырадыкчы хөөнге алзып, арын-күүрүн оскуүп, чаптанчыг чаштарга-даа, ал-боттарынга-даа берге байдалды тургузуп турарлар.

Дириг ада-иелиг бээин «өскүстериин» саны өзүп турар, төлдүү төрээш, октаптарга, күрүне азырап каар дээр чиик сеткилдиг «ие-хектериин» болгаш арагчыларның хайы-биле чежечеже чаштар кемниг, дудуу болуп төрүттүнүп, чырык делегейге кижи деп чоргаар состүң бүрүн эргелиг ээзи болур эргези чок, инвалид болуп артар аар салым бистиң кээргенчиг чаштарывыска таваржып турар.

Чүге? Чүге дээрге чүнүдаа мурнунда, борта чаш төлдүң ада-иези буруулуг. Ада-ие адын бадыткавайн, дорт хүлээлгезин уттуп, арын-күүрүн оскуүп чоруур болганда, кээргенчиг чаштын буруузу чок.

Ие кижиге төлүнүң аар-берге салымы чүден артык аарышкылыг, күштүг согуг, ханы муңгарал болур. Ол дээрге, чүгле ада-иелериң эвес, бүдүн ниитилелдиң муңгаралы, аарышкызы-дыр. Күрүне ол муңгарал, аарышкыны денге үлежип, шак ындыг уругларга тускай школа-интернаттарны, уруглар бажыңнарын, дузалал школаларны ажыдып, уругларны ында азырап-каратап, өөредип, оларны шаабиле эртем-билиггге чедирип, улуг сагыш салышкынны кылып турар. Күрүне ол хире дузалап, сагыш човап турда безии, чамдык ада-иелер төрээн төлүн безии сонуургавас, оларга ужуражып келбес, олчаан «читкилей» бээр. Кем чок, кээргенчиг чаштарга ындыг човулак-хилинчек таварыштырбаанр, Оларга ёзулуг ада-ие болуп, чаптанныг бичиилерге аас-кежиктиг чаш назынны берииер, өргүүер!

Кызылда үнү чок, дүлей уругларның тускай школа-интернады бар. Мында базала кан кадык кижи болур салымдан кызаттырган, бойдустуң «хайыразындан»-даа, чамдык ада-иелериин буруузундан-даа инвалид арткан уруглар өөренип, чурттап турарлар. Бо уругларның даштыкы ниити байдалын көөрге, хан-дамыр талазы-биле мөге-шыырак, кончуг чараш, талантылыг уруглар бар. Билбес кижи болза оларны инвалид кижидир деп-даа бодавас. Оларны тускай школа программазы-биле өөредип, колдуунда-ла оларның чугаазын, дыл-домаан сайзырадып, сестерни эриниң, холдарның база арын-шыырайның янзы-бүрү шимчээшкиннери-биле айтып, көргүзүп, дыңнаарының аппаратгарынга өөредип турар. Мында кошкак дыңнаар болгаш шуут дүлей уруглар бар. Кошкак дыңнаар уругларның чугаазы дүлей уруглара бодаарга, билдингир, сестерни тода адагылаптар, а шуут дүлей уругларның чугаазы билдинмес, ында ажылдап турар башкы-кижизидикчилерниң дузазыбиле очулдуруп азы саазында бижип тургаш, кижи билип болур.

Ол инвалид уруглар-биле ажылдаары берге, башкы кижилерге шыырак эртембилигни болгаш шыдамык тура-соруктү, эриг баарлыг чымчак сеткилдиг чоруукту негээр. Ол шынарлар ында ажылдап турар башкыларда бар.

Ында инвалид уруглар чежемейник-даа берге салымныг бол, үе-черегээ кадык уруглардан улуг ылгал чок. Чүгле олар — инвалидтер. Олар чуруурунга, танцылаарынга, аргыттынып-даарынарынга, аъш-чем кылырынга, янзы-бүрү спортчу оюннар ойнаарынга коичуг сундулуг, ынактар, харындаа чамдыктары кадык уруглардан ажыг дизе хөөрем болбас.

Бо школаның өөреникчилери чылдың-на хоорайның бирги чери дээш стол теннизинге шаңналдыг черлерни ап турары таварылга эвес, олар школазының аттарын көдүрүп, башкыларын өөртүп турары черле мактанчыг. Бо школада янзы-бүрү темалыг оюн-кежиктер, уруглар ыкай-бээр экскурсиялап, дыштанып, ойнап-хөглеп, янзы-бүрү спортчу маргылдаалларга киржип, театр, музейлерже барып турарлар. Маңаа школа директору К. Д. Камзай-оолдуң киирип турар үлүү улуг.

Чоокта чаа 7 «а» класс (башкыазы Л. Г. Афанасьева), Н. О. Донгак «Кым болурул?» деп темалыг кежээни организастап эрттирген. Орта уруглар күш-ажыл дугайында чоинуң чечен-мерген сестерин, үлегер домактарын тып, адап, профессиялар дугайында көргүзүүнү кылганнар. Ол-ла кежээге Кызылдың уран чүүл школазының башкызы, чуруукчу О. Д. Сат чалаткаш, уругларга бодунуң ажыл-ижин таныштырып, чураан чүүрүктерин көргүскен. О. Д. Сат чүгле чуруукчу башкы эвес, ол чадаг-терге спортунуң идепкейлиг киржиктизи, шыырак спортчу дээрзин уруглар билгеннер. Ол чадаг-терге (20 хонук иштинде) Латвия, Литва, Эстонияга чораан туристчи поход дугайында киноожурналды уругларга көргүскен. Аалчының дыл-домаз, киноожурналы дыка сонуургачыг болган, ужуражылга белик деңнелге эртикен. Чүнү-даа кылырынга кижиге шыдамык тура-сорук, эрес-дидим чорук херек дээрзин аалчы уругларга билиндирген.

Уруглар аалчызынга өөрүп четтиргенин илередип, белек кылдыр номну сөңнеп, база катап ужуражырын дилээнер.

Раиса ОНДАР.

Бо материалдың гонорарын В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң Тыва салбырының агар сагышче шилчидерин диледим. (Авт.).

КУРУГ ЧЕРГЕ ААЗАВАС

Сүт-Хөл биле Чөөн-Хемчик районнарның солуну «Ленинчи орукка» «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжулары. Бо хүннерде оларның кыштаанда байдал ындыг-ла эки эвес. дүвүренчиг деп чугаалап болур. А оларның кадарган хою төрүүр хой. Дүвүренчиг байдал канчаар тургустунуп келгенил? Совхозтуң директору малчынга «Чаа турлагга кыштаар силер» деп шагда-ла аазапкан чүве-дир. Чаа хонаштыг, барып-барып кыштаглыг боору малчын кижиге күзенчиг-даа, өөрүнчүг-даа болбайн канчаар. Эрги кыштагда кажаның көржезин коптарбазын безин директор малчынга сүмелээн. Директорнуң сөзүүге бүзүрээш, малчын өгбүле аңаа хол дегбейн, чаа кыштагже көжеринге белеткенип эгелээн.

Көжер үе-даа келген. Маргыс-оол Даваевич көжеринің бетинде кыштагны сонуургап көөр деп шиитпирлеп алган. Барып көрген... Элдептиг чүве, чүгле чурттагга бажыңы туттуунган, а мал кажаазының ора-сомазыдаа чок, шала чоңган чудуктар чыткылаан. Чаа кыштаг бо чылын ажыглалга канчап-даа кирбезин билгеш, эрги хонажын эргип келген. Кыштааның бараанын көргеш, пат-ла кайгап каан. Аңаа дайын бооп турган чүве-биле дөмей болган. Сакманчылар чурттадып турган бажыңын бузуп апарган, чүгле печказының артынчызы кожап туруп калган. Кыжын малга бээр суг чылыдар досказр турар казанакты база бускаш, досказарын чаа кыштагга сөөртүп аппарып каапкан. Ийи кыштагның эргизи тоймаглаттынган, чаазы шала туттунган мындыг болган.

Күжүр малчын ийи кыштагның аразында бедик тей кырынга үне халдып келгеш, бодаваан бодалын бодап, сеткивээн сеткилии сеткип, хандыр боданып, шүгдүнүп көрген. Андара-дундере бодап кээрге, чүү-даа болза, эрги кыштаа кедилиг болган. Суг изидер досказарын, ооң казанааның ыяштарын чаа кыштагдан эрги кыштаанче дедир сөөртүп, кышка белеткенип, кажаа-хораазын удур септеп, малчын падыын бараан. Кажаазының көржезин коптарып күш четпейн баргаш, Кан-оол Сайын-Белековичиден шоф дузазы дилээн. Директор дораан чорудар бооп аазаап, өйшаанда шефчилерни чоруттаан.

Бо чылдың ноябрь айда совхозтуң бөлүк ажылчынарынга Красноярск хоорай чедип, аян-чорук кылыр силер дээш, күжүрдээни хилис черге човатканы база бар. Ол ажылчынарның аразынга Мыйтык Чара-Көргеновна база чораан. «Аян-чорукчулар» өскен-төрээн черииден үнмейн чыткаш-ла, элеп-түрен эгелээннер. Чаданага оларның чамдыызы автобуска сыңмайн барганнар, чүге дээрге эвээш олуттар садып каан болганындан «аян-чорукчуларның» чамдыызынга олуттар чедишпейн барган. Оларның чамдыктары чорумал машиналарның кабиналарынга, өскелери машиналарның чадагай кузовтарынга Кызылга чедир олуруп четкеннер. Кызылга келгеш, путёвкалар айтырарга, оларга бербээн, чүге дээрге совхоз путёвка өртээ акшаны шилчитпээн болган. Баш удур дугуржулга чок черге кижилерни «аян-чорукче» аътқарыпканы элдептиг.

Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозтуң директорунуң ажылында чедиишкиннер бар-ла-дыр харын. Ынчалза-даа үстүнде адааным малчын, «аян-чорукчулар»-биле болган таварылгаларда ышкаш кижилерге кичээгей чок чүүлдер ооң ажылынга чок турары дыка-ла күзенчиг-дир.

Түлүш КАРЫМА.
Чадаана хоорай.

Нацияга таварышкан багай чүүлдерни америк школалар илергейлеп, көргүзүп турар-дыр деп, «Тайм» журнал бижээн. Ол дээрге сөөк-языны болгаш аңгы-ызыгуурун барымдаалап, ниитилелдиң чарлыышкыны-дыр деп, журнал демдеглээн. Бир чүүлүнде, байларның ажы-төлүү оларның өөренириңе, эки чурттаарына бүгү арга-лар бар, оларның мурнуута бүгү орук ажык. А ядыыларның ажы-төлүнүң байдалы чаржыычыг. Күрүне школалары ядыыларның ажы-төлүнге ханы билигни берип шыдавастаан, ынчангаш олар ында чүгле үе эрттирип турар. Оон түңнели амыдыралда тодаргай костүп турар, машинаны башкарып билир кижи орук демдектериңде бижимелдерни номчуп шыдавас.

Ядыыларның ажы-төлүн өөредириңе, оларга быжыг билигни бээриңе күрүнеиің талазындан акша-хөрөңгилерни бээрии америк хөй-ниити негеп турар.

ЧУРУКТА: Сент-Полдуң школаларының бирээзинде бирги классчыларның кичээли.

СӘТА-ның фотохрониказы.

Бөмбүрзектиң *судалы*

НЬЮ-ИОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының экономистериниң белеткээн тускай илеткелин эрткен понедельникте парлаан. Делегей экономиказында байдалдың 1991 чылда дүрген баксыраанын документиде айыткан. Делегейде будүрүлгениң болгаш ачы-дуза чедирилгезииң ниити хемчээли 1945 чылдан бээр бир-ле дугаарында 0,3 хуу кызырылган. КНО-нуң чиңгине секретарының экономиктиг айтырыглар талазы-биле дузалакчыларының бирээзи Гэран Олин ол илеткелди парлалга конференциязынга тайылбырлаан.

Чөөн Европа девискээринге 1991 чылда үлетпүр продукциязын будүрген хемчээли 1990 чылдаазынга деңнээргe, 16 хуу кызырылган, а бо чылдың он айларында ССРЭ-де национал орулга 13 хуу эвээжээн.

ВАШИНГТОН. Совет Эвилелиниде байдал дугайында айтырыгга хамаарыштыр Американың Каттышкан Штаттары Барыын Европада бодунуң кол эвилелчилери-биле сүмележишкиннерни үргулчүлеп, ССРЭ-ге азыпчемниң дузаламчызын көргүзер дугайында чугаалажыышкыннарны кылып турар. Ак бажыңның парлаанын секретары Марлин Фицуотериң дыңнатканын ёзугаар алырга, ССРЭ-ге дузалаар дугайында айтырыг талазыбиле төлээлекчилериг делегей конференциязын 1992 чылдың январьда Вашингтонга чыылдырарын АКШтың президентизи Дж. Буш Франциянның президентизи Франсуа Миттеранга телефон дамчыштыр саналдаан.

ТОКИО. Үлетпүр талазыбиле сайзыраңгай чеди чурттарның дээди удуртукчуларының ээлчеглиг ужуражыышкыны келир чылдың июльда Германияның Мюнхен хоорайынга болуурун Японияның премьер-министри Киити Миядзава дыңнаткан. Тарап дүшкен ССРЭ-ге хамаарыштыр Барыын чүк чурттарының политиказының айтырыы ужуражыышкын үезинде санал-оналдар солчулгазының кол темазы болган туруп магат чок деп, япон премьер-министр чугаалаан. Ооң бодалын ёзугаар алырга, «совет айтырыг-биле» чергелештир делегейниң экономиктиг байдалын, бойдус камгалалын ужуражыышкынга чугаалажып көөр.

ПАРИЖ. Куру космодромундан (Француз Гвиана) «Ариан» хевириниң чедириктиг ракетазын чедиишкинниг салып үндүрген. Ол ракета «Иммарсат-2-ф-3» болган «Телеком-2А» деп ийи спутникти Чер чоогунуң орбитазынче үндүре берген. «Телекомпу» Франциянын космос харылзаазының шериг системазынга ажыглаар.

ЛОНДОН. Израильдиң болгаш иордан-палестин каттышкан делегациязының аразынга Вашингтонда чугаалажыышкынар ийи үдектыышкынга кыдынарын Иордания негеп турар деп. Иорданияның хаанын Хусейнниң медеглээнин Рейтер агентилел дыңнаткан. Вашингтонда чугаалажыышкынар ийи угланыышкыныг, тодаргайларга, палестин-израиль, иордан-израиль чугаалажыышкынар болуру дээш Иордания турукул турар.

ОСЛО. Россияның хамаарыштыр чоруун Норвегиз албан ёзуузу-биле хүлээп көрген. Ол хүлээп көрүүшкүн болза чугула базым болуп турар деп, чуртта эң улуг партияның удуртукчузу демдеглээн.

БОНН. ГДР-ниң партия болгаш күрүне удуртукчузу турган Эрих Хонеккерге хөй муң кижилерни хилинчектээн дээш политиктиг харыысалга онаажып турар. Ынчангаш Э. Хонеккер немец судтуң мурнунга өчүүл бээр, кеземченің харыысалгазынга онаажыр ужурлуг деп, Германия Федеративтиг Республиканың юстиция министри Клаус Кинкель медеглээн. Эрих Хонеккерни тудуп хоругдаар дугайында ордерни хамаарышпас сут берген.

Өжээн негээшкинниин эвес, а чөптүг чорукту катап тургузар дугайында чугаа болуп турар деп, министр айыткан. Чилиниң алчин черинде хоргадаашкында турар Э. Хонеккерни немец эрге-чагыргаларга дамчыдып бээрии Германияның юстиция министри негээн.

(СӘТА).

Солунга үнген материалга

хамаарыштыр

«ДӨГЕ» ЭВЕС, А «ДӨГЭЭ» БООР

Бо чылдың декабрь 11-де үнген «Шын» солунга А. Арапчор башкы «Чер ады ыдыктыг» деп чүүл бижээн. Автор айтырыгны колдуунда шын көдүрүп турар, шынап-ла, чер аттарын төөгүде адаар, бижиир аайы-биле ол хевээр, өскертпейн бижиир болгай, ол хоойлу-дур.

Ынчалза-даа авторнуң чаңгыс чүүлү-биле чөпшээрешпес-тир мен, чөпшээрешпес-даа эвес, а чигзинер-дир мен. Чүл дээрге А. Арапчор ук чүүлүнде «Дөге даан «Дөгээ» деп адай бергени та кымга херектиг чүве?..» деп турар.

Мен бодаарымга, «Дөгээ» дээри шын. Ону бадыткаарыбиле архив документизии көргүзейн. 1930 чылдың сес ай 23-түк хүнүнде болган ТАР-ның Биче Хурал президиумунуң хуралынга мындыг доктаал хүлээп алган: «Кажан кезээден тура-ла, ол дагның алдаржаан ады «Төгээ» деп турар төлээде, ол эрги ады-биле хевээр тургузар, харын ол даг бажыңга тураскаал тургусканы чүүлдүг». (Тываның күрүне архиви, ф. 93, 1 бөлүк, херек 173, 81 арын).

Маңаа немеп каар чүүл болза, ол шагда ыыткыр Д колдуунда ажыглаттынмайн турган, бижикке хөй кезиниде дүлей Т-ни ажыглап турганын барымдаалаар болза, ук дагның ады «Дөгээ» болгу дег-дир.

Николай КУНЧУН,
Архив ажылдакчызы.

Петропавл о в с к-К а м чатск. Витус Берингиниң ады кажан дыңналган санында-ла, ийи экспедиция — Камчатканың бирги болгаш ийиги экспедицилары кижиниң сагыжынга кирип келир. Даниярга төрүттүнген, ол чурттуг Витус Беринг орустуң далай албаныга үжен ажыг чыл ажылдаан. «Американың Азия-биле тудуш азы тудуш эвезин ылаптыг тодаргайлаар дугайында» I Петр хаан чогум-на Берингиге даалга берген. Ооң дузалакчызы кылдыр орустуң эң дээре далай офицерлериниң бирээзи А. И. Чириковту томуйлаан.

Америка болгаш Азия тудуш эвес, а ийи аңы диптер дээрзин 1725 чылдан 1730 чылга чедир үргүлчүлээн экспедиция үезинде шинчилелдер тодаргайлап бадыткаан болгаш Камчатканың барыын эриниң мурнуу база оң талакы кээзээ шинчилеп, муң ажыг километр черниң дугайында бижимелди кылган. Камчатка одүүн, Авачин ээт-пээн, Ыдыктыг Лаврентий ортулуун, Крест өдүүн, өске-даа черлерни шинчилеп ажыткан.

Баштайгы экспедиция сөөлүнде Витус Беринг Петербургка чедип келген, капитан-командор атты анаа тывыскан. База бир чаа экспедицияның планын ол сагындаан, сенат планны бадылаан. Ооң дузалакчызынга А. И. Чириковту база катап томуйлаан. Узун хуусаалыг ийиги экспедиция 1733 чылдан 1743 чылга чедир үргүлчүлээн болгаш географтыг ажыдыышкынларның барык бүдүн үезадазы болган 600 кижиден тургустунган чеди отряд дыка улуг ажылды кылган: Архангельскиден Обь хемге чедир далай оруу, Обь хемден Улуг-Хемге чедир суг оруу ажыттынган. Лена хемниң болгаш Улуг-Хемниң аразында черлерниң географтыг чуруун кылган, Американың эриктерин шинчилээн, Курил ортулуктарның чуруун чогаатказн, ынаар далай оруун ажыткан. Харын Японнияның эриктеринге чедир орук тывылган. Ийиги экспедицияның үезинде Сибирьниң иштики районнарын шинчилеп көрген.

1740 чылда Беринг болгаш Чириков «Ыдыктыг Петр» болгаш «Ыдыктыг Павел» деп ийи пакетботаға олуруп алгаш, Охотскиден Камчаткаже углай чоруп-каннар. Петропавловскини үндезилеп тургускан, бир-гээр чугаалаарга, дожээн салган. 1741 чылдың май 24-те Американың эриктеринче чорупканнар. Алясканы олар ажыткан. «Ыдыктыг Павелге» олурган А. И. Чириков кедергей түрегдээшкинерниң сөөлүнде чанып келген, а Берингиниң далай хемези андарлыышкынга таваржып, үрелген. 1741 чылдың декабрьда далайжы далай аярыындан мөчээн.

ЧУРУКТА: Витус Берингиниң портрет-чуруу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Рой МЕДВЕДЕВ.

ЮВ.Андропов КАК дараазы ТУРГАН ҮЕДЕ

(Уланчызы. Эгези №№ 211, 212, 214 «Шында»).

Ооң чугаазында шынныг чоруктуң үлүү бар. Ынчалзажок бистерниң барык шуптувус ам «бир эвес» деп бодалдың салдары-биле чурттап чоруурувус хомданчыг-дыр, чижээ, «Ленин элекке мөчүй бербейн, оодала он чыл чурттаары кай», «Эрге-чагыргага бир эвес Бухарин кирген болза», «Бир эвес Сталин хан базышкыны улгадып, аар ааражаныын үезинде 1949 чылда олүп калган болза» дээш, оон-даа өске. Ынчалзажок КАК болгаш Андропов чок турган болза, ол хире сырый каттышкан брежневчи чалча бөлүктү 1982 чылда чайладыры, шынап-ла, болдунмас турган ийих.

Төөгүнүң кедергей боралгактыг болгаш анаа эвес, удурланышкак дараазында болуушкуннарын, маңаа холбаштыр сактып келир-дир мен. Чээрби чылларның төнүзүнге чедир кошкай берген ВПУ-шуи — Күрүнениң политиктиг эрелелиниң оранга күчүдүг организациязы — НКВД-ни, биргээр чугаалаарга, Иштики херектерниң улус комиссариадыының иштики оязагай армияны Г. Ягода 1920 чылдарның төнүзүнде-ле тургузуп эгелээн. Ынчаарга Сталин сөөлүгедир Ягоданың бодуң ооң чоок кижилерин баш бурунгаар үзуткаан, НКВД-ни болгаш ол онзагай армияны бирги эвлчегде чуртка төөгүде коствп көрбээн тоталитарлыг өзу-чурумну тургузарынга ажыглаан (тоталитарлыг — демократияга удурланышкак дендии дерзин болгаш бүгү иннтилелди хыналданың адаанга киирген өзу-чурум дээн утканы илереткен тоталитаризм деп француз состен үндезилеттинген — ред.).

Өске аттыг—КАК дээр күрүненің айыыл чок чоруунуң күчүдүг организациязын Ю. В. Андропов төөгүнүң чаа байдалдарында тургускан, ынчаарга ол организация Брежневтиң тоталитаризмин быжыглаарынга үе үеде баран болуп келген. Ынчалзажок ук организация Ю. В. Андроповтуң ачызында «Брежнев мафиязынга» шынгыы согуушкуиу таварыштырган (мафия— Италияда чажыт, кедергей дерии чепсектиг өлүрүкчү организацияны мафия деп адап турар — ред.).

Ол дээрге чөрүлдээдиг, нарын болган харын хилинчектиг-човуланыг чорудулга-дыр. Ю. В. Андроповтуң удуртулгазы-биле безин ол чорудулга бүттүнмейн баа-часкан. Бурунгаар базымнаң Андропов кылып болур турган, ынчалзажок социализмни чаартырының оруу-биле болур-чогуур кылдың бурунгаарлап ыыдавааш, ол дугайында кажан Юрий Владимирович чүгле КАК-ты эвес, харын СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумуун баштап турганы кыска үеда херечилеп турар.

АМЫДЫРАЛ-ЧУРТТАЛГАЗЫНЫҢ СӨӨЛГҮ АИЛАРЫ

СЭКП ТК-ның чаа Чиңгине секретары болган Ю. В. Андропов кажан Л. И. Брежневти орушкуштканда чүве чугаалаар дээш Мавзолей индирииң кырынга үнүп келген, ону ынчаарда көөрге, илдең-не арай шагзыргай, ынчалзажок аарыг кылдыр көзүлбээн.

...КАК ышкаш, күчүлүг организацияның удуртукчузу, а ооң сөөлүнде 1982 чылдың майдан ноябрьга чедир СЭКП ТК-ның идеология айтырыгларын харыылаар секретары турган үезинде Юрий Владимирович дендии күжениишкиниг ажылдап шыдаар аргалыын көргүскен. Ажылдаар кабинединге ол мугур 9 шакта келир, кежээ дыка орай бажыңынче чаныш чоруур. Ынчаарда ажылдаар черинии чоогундан бажыңынга чедир машина иштинге чаа солунгарыны номчуа чедирге бээр, бажыңынга көөр дээш «саазынгарны» ап алыр чанчылдыг турган. Суббота хүнеринде безин кабинединге эртенгиниң 11 шакта чедип келгеш, аңаа 6-7 шак дургузунда ажылдаар. Воскресенье хүнеринде машинакчыларны болгаш дузалакчыларны дыштанып алыыр дээр. А боду хүндүлүүнүң бир шак үезинде Лубянкада ажылдаар кабинединге ОДАК дазгазы турган үеде) чедип келгеш, хөй документ-терни номчуур турган.

Алексей ДУГЕРЖАА очулдурган.

Чаа шүлүктер

ЧИРГИЛЧИН

Сагыжым чоп чүгле сенче
далажырыл,
Сарыым сени бодалдарым
дилээни ол бе?
Аза берген кулугуриуң
салымы дээш,
Алыс боттуң хилинчектелиин
кымга чарбыыр?
Медерелим изиг от дег
чалбыышталыы
Мени сенче соруизалай
үрүп кээр-дир.
Изиг чүрээм одаг болуп,
улам кыпар,
Ийи бистер чаңгыс черге
чорбас бис бе?
Чиргилчинде шуужүп алган
чурумалдар
Чиде хадып, көзүлбестей
бээри дег,
Бодал-сагыш бөөлдениинден
кара чаасканаа
Бодум харын эстээринде
келген дег мен.

ДЕМДЕК

Изиг көске кызыдып каан
Илги-биле шыйыладыр
Имниг демдек кежин соя,
«Илиртээн» мал көрген
сеп бе?
Хаайын чара былгыргылап,
Карактарыы кустугун кээп,
Амы-тыныым өрнээ, дээзинг,
Ачылыг мал ээзиниче көөр.
Дириг малдың кежин еттүр
Дивин-биле баскан сорбу
Эгүүр шагда өлгүзеге
Элеп-читпес демдээ ол-дур.
Адыгуузун дылдыг эвес,
Аарышкылыын илереттпес.
Ээзи диртнен кижи харын
«Эргеледип» аъдыл чаварп.
Алдар-атка хоптуг-чиптп
Аргамчылап экизээр болза,
Адырылбас имниг демдек
Аңаа база таималаныр.
Частырыгны кылганы дээш,
Чаңгыс катап тайганы дээш,
Кижилерни кээргел чокка,
Хилинчекке чыгаванар!

Өлчеймаа КУУЛАР.

ЧАЙНАЙ БЕРДИ

Кежээки хүн херел чырыы
Хемге чунгаш, эстп берди.
Кежик-чолум үлежир дээш
Хеймер-карам чедип келди.
Эх, хеймер-карам чедип
келди.
Чырык имир каранғылап,
Шышың ырлым болу берди.
Чылыг куспаам сагынгаштың,
Чындыр-карам чаңнай берди.
Эх, чындыр-карам чаңнай
берди.
Айның чырыы черже
саарлып,
Айгадаң ак болу берди,
Ажык сеткил хөңнүи сөглеп,
Анай-карам чассий-даа-дыр.
Эх, анай-карам
чассий-даа-дыр.

Саая ТАСПАЙ.

ТЫВАЛАРНЫҢ ЫДЫЫ

Эрте-бурунгу «Соёмбо» моолдарга ыдык болгаш эргим. Армяннарның ыдык чүүлү — Арарат даа, латвилерниң — далай чалгыы, туркменнерниң — хевис, молдаваннарның — виноград... Ол-ла ыдык чүүлдер күрүнелер сүлдезиниң түгүнүң кааслалгазы апаргылаан.

Тываларга эң чоок эргим хээ-угулза — «өлчей удазын». Ынчангаш Тыва Республиканың күрүне түгүнга бо хээ-угулзаны киирер дугайында саналды чурукчу Бригад Дүпчүр болумчалыг белеткеп турарын көрген мен. Тыва культураның алдарлыг ажылдакчызының мерген идеязын бүрүн деткиир дээш, Тыва улустуң угаан-сагыш культуразының буурул төөгүзүн болгаш чазыдын доңчу коптарарын оралдаштым.

Төп Азияның өзээнде чурттуг көшкүн тываларның, бижикте кирген узун төөгүзүү барык 2000 чыл, а бурунгу Киевти долгандыр 9 векте каттышкан чөөн славяннар болгаш өске-даа улустар аңы-дуңма Украина, орус база беларусь чон болуп, 14-16 векгерде доктаап догуннаанын төөгү херечилеп турар.

Амгы тываларның бурунгу өгбелериниң байлак чуртун бедик цивилизацияның база бир одаа дизе, улуг дыка хөөрем эвес хире. Чүге дээрге чүгле эгээртинмес элбек кежээ, хорум эвес, харын чүүлбүрү казар байлак тып турган уурлайларның, демир мыяның, суггарылга бугаларының, шивээлер болгаш хоорайларның нс-сомазы Тыва черде эмгежок. Бирээде, ол. Ийнде, боттарының тускай үжүк-бижиин тываларның бурунгулары 5-11 векгерде ажыглап чораан. Ол бижиктиң хайдашта артканын Дания чурттуг профессор В. Томсен, орус академик В. В. Радлов тус-тузунда ажыткылаан, бүгү делегейге 1893 чылда чарлаан. Үште, Кыдатта, Моолда, Японияда, Вьетнамда нептерээн чөөн чүк календарын база чыл санаашкынын эң баштай чогаатказн, тарадып үндүрген эгелекчилер Төп Азияның көшкүн чурттакчылары болган дээрзин чурагайжы эртемден Владимир Васильевич Цыбульский бүзүредип бадыткаан.

Дээрни болгаш бойдусту үргүлчү кичээнгейлиг хайгаараарынче тываларның бурунгу өгбелериң оларның ачы, көшкүн амыдыралы чайгаар албадаар турган. Чылдың дөрт үезиниң дургузунда дээрниң мөңгүн Айы 12 катап чаа төрүттүнгеш, база-ла ынча удаа көзүлбестей бээрик, а Айның көстүр үезинде ооң көрүнчүү төгерлип, аай-дедир талаже чартыкталып, доңгайып, хертейип, ылаңгыя 7-8 хонук бүрүзүнде онзагай хуулуп тургулаарын кижилер чус-чус чыл хайгаарап келген. Ооң түңелинде хонук, неделя, ай, квартал, чыл, 12 болгаш 60 чылдыг эргилде чоорту тодарап келгилээн.

Тываларның чечен чугаазын ёзугаар «октаргайда оттуг сылдыс, черде сеглең чечек» шуптузу аттыг. Чижээ, онзагай чидир каракгыг эң ховар кижилерге чырык хүнде безин көстүр чингир көк сылдысты хооруп тывалар «Эдирээ-Хаңыракан» азы «Бүрбү Карак» деп омонимниг адаар чораан. Ол сылдыс болза Юпитер планета. Ол Юпитерниң Хүнүү долгандыр будун эргилделериниң хуусаазы 12 чыл болгаш болурун база боттарының болчаглыг өйүн часпайн чыл иштинде 12 удаа ээлчежип көстүр өөр-бөлүк сылдысты болгаш бүдүн хонуктуң 12 шакка деп-дең хувааттынарын тыва чурагайжылар шээжи билирлер. Ол билиглерни ажыглаптар кижилер календарыны шын чорудар, чүгула байырлал хүннерин, Хүн болгаш Ай туттурар үе-шакты хөй хонук бурунгаар баш удур ылап тодарадыр турган.

Юпитер болгаш Хүн-биле холбаалыг 12 чылдың боттарының кестүр болгаш чидер ээлчээн чыл бүрүде часпас, 12 өөр-бөлүк сылдыстың база хонуктуң 12 шагын демей ат-биле дездараалай Куске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Сарбашкын, (Мечш), Дагаа, Ыт, Хаван деп чыскаап адаар. Ол 12 дириг амытанның хары үгдагы ишти адын тыпалап «Хорлуу», грек болгаш орус дылга «Зодиак» деп адаар. База ол-ла 12 дириг амытанның дүрүзүзүн ыяштарында сиилбип каан тыва даалының ады база «Хорлуу».

Хоочуи тываларның «Хорлуугa» чүүлдээри үш домейлеликге: 1) «Өлчей удазының» хээзи; 2) борбак дошка; 3) оң ийиниң саны хамаарагыр. Ооң-биле чергелештир хана, ширээ, хол шактарының саннарында 1-ни Куске, 2-ни Инек, 3-ту Пар дээш, 12-ни Хаван төлээлеп турар, а чыл саназашкынының 12-ги чылы бир үжүриүң юбилейи шинчилиг.

Тыва кижиниң төрүттүнген хүнүи чылдың-на эртирип турбас, ук кижиниң төрүттүнген чылын адаан дириг амытанның — авыдайның 12 чылды эрттирген ээлчээ келгенде, чаа чылдың Шагаа хүнүнде байырлап демдеглээр. Байырлал ээзин ыбилляр азы «хар харлаан» дивес, а «чылы кирген» дижир.

«Хоорлуу» биле холбаалыг 12 — ол дээрге хамык санның эң-не болбаазыны, чүге дээрге ук сан артышкын чокка 6 катап, тодаргайлаарга, 1-ге, 2-ге, 3-ке, 4-ке, 6-га, 12-ге үлежир, а ооң ийи талазында 11 болгаш 13 чүгле боттары биле 1-ге үлеттинер. Болбаазын санның дузазы-биле чүгле үени, шакты хемчээп, санаары-биле кызыгаарлаттынмайн, харын-даа «өлчей удазынны» хээлеп, тыва дошканы баглап турарын демдеглээри артык эвес.

Тыва аптара, төрепчи, депси, хана дээш, оон-даа оскени каастаан эң чараш хээ-угулзаның хамыктың делгерекгейин «өлчей удазын» (орустап «узел счастья» — зас-кежининиң дөңналы) деп хүндүлеп адаар. Бо эргим хээ-угулзаны сиилбип чуруур, уран-шевер кижи ыяап-ла 12 янзы хөделир чүвс-дир. Ындыг чурукчу хамыктың мурнунда «өлчей удазының» саазынга азы хадың картынга сомалап алыр. Ынчалза-даа чурукчу бүрүзү болганчок-ла белен майыктыг болгулаар. Соманың болгаш белен майыктың, бөдүүн схемазын дейгөзөргө дүжүрер кижи баштай-ла 6 янзы хөделир, тодаргайлаарга, кожа тыртканын үш узун шугумну дорт болгаш доора угландыр олуй-солуй хана-каракгай шыйыптар. Ол 6 шыйыгдан «өлчей удазының» дөрт каракгыг (козенектиг) кол «хапазы» болгаш дорт чүкче углаан 12 ынаазы тургустунар. Чурукчу ам база 6 янзы хөделгеш, «ынаалар-

...аларның бурунгу культуразының буурул чажыттарының чүгле чамдыызы ындыг-дыр. Ол культураның дээжизин тук биле сүлдеге илергейлээри чөптүг. Мынчап кээрге Тыва Республиканың күрүне түгүнүн бодунга «өлчей удазынны», оон сывының бажында чиңгеге дошканы чалаары кайгамчык ханы болгаш мерген үткалыг.

Сандыл БАДАА.
Эрзин район.

ЭМНЭЭР ТӨПТЕ

Кызылда улусчу аргалар-биле эмнээр эртем-практиктиг төптүн эмчилери чанчылчаан аргалардан аңгыда, Чөөн медицинаны ажыглап турар. Ол дээрге эмнээрниң кыдат аргалары-дыр. Маңаа колдуунда-ла мас. сажтаар, хол-биле өйдүктүрер эмнээшкиннерни кылып турар. Кыдаттың эм үнүштери-биле база эмнеп эгелээр. Оон аңгыда япон Накатанииниң аргаларын база ажыглап, компьютерге шинчиишкиннерни кылып турар. Совет-австри болгаш киев аргаларын ажыглаары база калбарып турар.

— Бистиң төпте амдыызында делегей чергелиг тускай белеткелди эрткен дөрт эмчи ажылдап турар. Специалистерни ам-даа өөредип турар бис. Хүнде-ле 50-60 кижи янзы-бүрү эмнээшкиннерни кылдырып турар—деп, ында улуг эмчилериң бирээзи Андрей Карпенко чугаалаар.

Эмнээр төптүң ажылы моон-даа соңгаар улам сайзыраар болгаш ооң дериг-хереклерлери немежир.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: массажтаар өрөөлде; эмтир бассейи.

Авторнуң фотолары.

Тываның Күрүненің В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры

1991 чылдың декабрьның 20, 21-де чаа шинниң баштайгы көргүзүү болур

Чингиз Айтматов

«ЧИҢГИС-ХААННЫҢ АК БУЛУДУ»

Сценажыткан авторлары НИКОЛАЙ ЛОГАЧЕВ,
ВЛАДИМИР СЕРЕН-ООЛ.
Тургускан режиссёрлары: ИРИНА ЛОПСАН,
НИКОЛАЙ ЛОГАЧЕВ.

Эгелээри 17 шакта.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Бо-дур... Ам база Насреддин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.30 Телефильм. 12.00 ТМА. 12.20 ИХМ-ниң медээлери. 12.35 Р. Идрисова биле Г. Файзуллиң ырлаарлар. 12.50 Запорожье ТВ-зиниң программазы. 13.40 Поэзия минуталары. 13.50 «Телемикст». 14.35 «Делгем». 15.50 «Бегүн болгаш ынчан». 15.40 «Бодуиче орук». Уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы. 17.00 Аянныг гимнастика. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 «Хуужудулганың берге оруктары». 18.50 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.35 «Бо-дур... Ам база Насреддин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Уран-чеченпублицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.50 ИХМ-ниң медээлери. 23.05 «Музыкаже чалалга». 00.20 Волейбол. ССРЭ чемпионады. 01.05 — 01.25 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.00 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.30 Ритминг гимнастика. 10.00 Орус чугаа. 10.30 «Александр болгаш Маргарита». 1-ги кезээ. 11.00 Арыг хөлчүкте бажың. 12.30 «Комарово болгаи оон чурттакчылары». 13.00 Оперетта артизи. Н. Рубан. 13.45—14.45 «Силерге, үежилерим».

16.50 Эрудиттерге сула шинчээшкин. 17.20 Орус чугаа. 17.50 «Уралга үш ужуражылга».

КЫЗЫЛДАН

18.10 Урлаарга - фильм. 18.30 «Чечен менде...» 19.10 «Экивеңер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Зальцбургта «Вестник». 3-кү фильм. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.55 «Маргыштыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Реклама. 23.25 — 00.25 «Маргыштыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 «Кыдыг-кызыгаар». 19.30 «Россияже көрүүлүү». 19.55 — 20.00 Реклама.

Узуну тос, дооразы сес метр чурттапга бажыңын тудуп алырынга бүрүн белеткеп каан тудуг материалдарын садып тур мен. Ында хана брустары, шала, дээвир кылыр манзалар, печка туйбузу, фундамент кударынга хереглээр цемент болгаш өске-даа материалдар бар. Мону садып алыр күзелдиг кижилер мээн-биле дугуржуп алыр. **Мээң адрезим: Чадаана хоорай, Октябрь 60 чылы кудумчу, № 8 бажың. 2 дугаар квартира.** БЕЛЕК МОНГУШ.

Бо чылдың декабрь 5-тен 6-же дүнезинде агроуниверситеттиң гаражындан кызыл өңнүг ВАЗ-2106 маркалыг № Б 03-30 ТВ күрүне дугаарлыг чиик машинаны оор алган. Машинаның демдектери: ийи мурнуу эжиктери ыйык чердерлиг, артыкы эжиктери шыймактарлыг, капот кыры база шыймактыг. Көрген, билген азы дыңнаан хамаатылар ол дугайында дамчыдарын, сөстү чедирерин диледивис. Шаңнал белекти бээр.

Дыңнадыр адреви: Кызыл хоорай, Дзержинский кудумчу, бажың № 6, квартира 2, телефону 3-62-48.

КИНО

ДЕКАБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Луна-44» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Тигр наносит ответный удар» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Раз, два — горе не беда» 9.00, 12.40, «Пощечина, которой не было» 10.50, «И... как Икар» 14.30, 17.00, «Высоконравственная ночь» 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Курьер на Восток» 12.30, 14.20, 16.10, 18.00 (узаткан) шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тывэ соцбанк N 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары
Редактор — 3-43-34
приемная — 3-34-26
оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
харыысалалыы секретарь 3-34-92
оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:
үлетаур — 3-34-49, 3-36-73
кедээ ажыл-агый — 3-41-16
социал айтырыглар — 3-36-82;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
иштилел политиктиг — 3-36-25
медээлер болгаш спорт — 3-41-23;
чагаа — 3-39-03;
очулга — 3-34-39, 3-34-92;
корректорлар — 3-34-19;
үндүрүкчүлер — 2-27-41;
солун келбейн барганда — 2-32-75;
бухгалтериа — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы. биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 1003.